

Tartu Ülikool

Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond

Ajaloo ja arheoloogia instituut

Uusima aja osakond

Leho Lõhmus

Kolmanda Reichi sõjapropaganda kahe lahinguoperatsiooni näitel

Bakalaureusetöö

Juhendaja: Dr. Olaf Mertelsmann

Tartu 2025

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. Saksa sõjapropagandast üldises võtmes	8
1.1 Ajalooline taust, struktuur ja ülesanded	8
1.2 Saksamaa-NSVL-i sõja algus ja operatsioon „Taifuun“	11
1.3 Sõjapropaganda suunised okupeeritud Eestis ja Postimehe taastamine.....	12
2. Operatsiooni „Taifuun“ sõjapropaganda Saksamaa ja okupeeritud Eesti peavoolumeedias, vahemikus september 1941 kuni jaanuar 1942	15
2.1 Sõjapropaganda operatsiooni „Taifuun“ algusjärgus	15
2.1.1 Septembri keskpaigast kuni oktoobri alguseni 1941.....	15
2.1.2 Brjanski ja Vjazma vallutamine, oktoober 1941	18
2.2 Sõjapropaganda Brjanski ja Vjazma lahingutest kuni 5. detsembrini.....	19
2.2.1 Võidujoovastus ja pealetungi takerdumine	19
2.2.2 Pealetung jätkub.....	22
2.3 Sõjapropaganda 5. detsembrist 1941 kuni jaanuarini 1942.....	25
2.3.1 Detsembri algus.....	25
2.3.2 Punaarmee vastupealetungist tingitud muudatused Saksa sõjapropagandas.....	26
2.3.3 Operatsiooni „Taifuun“ tulemused ning selle mõjud sõjapropagandale	32
3. Operatsiooni „Tsitadell“ sõjapropaganda okupeeritud Eesti peavoolumeedias ja võrdlus Nõukogude sõjapropagandaga, juuli 1943	35
3.1 Eellugu	35
3.2 Sõjapropaganda operatsiooni „Tsitadell“ perioodil.....	37
3.2.1 4. juulist kuni 9. juulini 1943	37
3.2.2 9. juulist kuni 16. juulini 1943	41
3.3 Pealetungi katkestamine: muutused Saksa sõjapropagandas ja Nõukogude propaganda interpreteering	45
KOKKUVÕTE	49
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	52
SUMMARY	58

SISSEJUHATUS

Töö sisu ja eesmärk

Teise maailmasõja algus tähendas Saksa avalikkusele põnevustunnete vallandumist ja massiteabevahendite kasutamise hüppelist tõusu. Peale *Führeri* avalike esinemiste mõjutaski sakslaste meediatarbimist kõige rohkem just sõjasündmused.¹ Iseenesestmõistetavalt käib aktiivne sõjategevus vahelduva eduga ning sõjauudised mõjutavad tugevasti peavoolumeediat. Propagandaajaloolane David Welch on iseloomustanud Kolmanda Reichi sõjapropagandat järgmiselt: „Igas sõjas osalevas riigis tuleb propagandat pidevalt kohandada vastavalt muutuvale sõjalisele olukorrale. Teatud määral on see lihtsam suletud ühiskonnas, kus kommunikatsioonivahendid on rangemalt kontrollitud.“²

Käesoleva bakalaureusetöö laiem eesmärk on uurida Saksamaa sõjapropagandat kahe erineva lahinguoperatsiooni näitel: operatsioonide „Taifuun“ (september 1941 kuni jaanuar 1942) ja „Tsitadell“ (juuli 1943) perioodil ning sellest tulenevalt keskendub töö peamisele küsimusele – kuidas kajastas Saksa sõjapropaganda antud ajaperioodidel toimunud lahingusündmustikku eeskätt peavoolumeedias? Sealt omakorda saab analüüsida propageeritud sõjauudiste tõesust ja paikapidavust, tuues esile nende vastuolud ajalooliste tegelike andmetega. Muutused idarinde sõjategevuses nõudsid ka ümberpositsioneerimist sõjapropaganda valdkonnas, millest lähtuvalt on uurimuse üheks eesmärgiks käsitleda ka uusi suuniseid ja nende eesmärke nimetatud lahinguoperatsioonide kestel.

Põhjusel, et juhtivaks uurimusküsimuseks on Saksa sõjapropaganda olemuse kajastamine peavoolumeedias nimetatud lahinguoperatsioonide põhjal, on töös kasutatud juhtumite analüüsi meetodit. Uurimuse peamiseks allikmaterjaliks on toleaeagne perioodika, millest suurema osa moodustab Saksa okupeeritud Eesti väljaanne Postimees. Lisaks Postimehe artiklite analüüsile olen kaasanud võrdlevat meetodit teiste toleaeagsete ilmunud perioodikatega. Järjekorras esimese lahinguoperatsiooni sõjapropaganda uurimisel täiendab seda Saksamaa päevaleht *Kölnische Zeitung*, teisel juhtumil lisab võrdlusmomendi toleaeagne NSVL-i eestikeelne

¹ Jürgen Wilke, „Between Indifference and News Hunger: Media Effects and the Public Sphere in Nazi Germany during Wartime“, *Selling War: The Role of the Mass Media in Hostile Conflicts from World War I to the War on Terror*, koost Josef Seethaler, Matthias Karmasin, Gabriele Melischnk, Romy Wöhlert (Bristol: Intellect, 2013), lk 57–74 (siin lk 67).

² David Welch, *Propaganda, Power and Persuasion: From World War I to Wikileaks* (London: I. B. Tauris & Company, 2013), lk 96.

väljaanne Rahva Hää (EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Tööraha Saadikute Nõukogu häälekandja). Artiklite analüüsimiseks olen kasutanud kvantitatiivset ja kvalitatiivset meetodit, aga samuti ka sisuanalüüsi meetodit. Perioodikate põhjal tehtud interpretatsioonid on tuletatud allikakriitilisest lähenemisest.

Kolmanda Riigi sõjapropaganda laiapinnalisemaks uurimiseks osutus valik uurida propagandat kahe erineva lahinguoperatsiooni näitel. Samas on mõistetav, et sõjapropaganda olemus kahel erineval perioodil olid mõjutatud paljudest teguritest (näiteks üldine sõjaline olukord, uued propagandakampaaniad jpm) ning seetõttu oli ka propaganda ajas ja ruumis muutuv. Kahe erineva perioodi sõjapropaganda kõrvutamisel saab tõmmata paralleele, võrrelda teisest küljest selgeid erinevusi ja tuua välja nende võimalikud põhjused.

Analüüsides omavahel operatsiooni „Taifuun“ sõjapropagandat nii Postimehes kui Kölnische Zeitung väljaandes, on võimalik tuua välja nende erinevused-sarnasused propagandaloosungites ning üldises väljenduses, mis oli suunatud üheaegselt Saksa ja Eesti avalikkusele. Operatsiooni „Tsitadell“ sõjapropaganda puhul kitsendasin uurimust üksnes kohapealses Postimehes avaldatud sõjauudistele, jättes kõrvale võrdluse Saksamaa peavoolumeediaga. Kõrvalepõikena kaasasin uurimusse ka Nõukogude Liidu sõjapropaganda, mille analüüs lubab seda omakorda võrrelda ja eristada Saksa propaganda põhijoontest ning samuti saab hinnata kummagi propagandasõnumite paikapidavust ajalooliste faktidega.

Saksa sõjapropaganda uurimisel kaasaegses perioodikas olid põhifookuses aktuaalsed sõjauudised. Operatsiooni „Taifuun“ pikema toimumisperioodi jooksul sain analüüsida ka tähtsamaid propaganda suurüritusi, kõnesid, üleskutseid. Valik analüüsida Postimehes ilmunud artikleid tulenes suuresti põhjusel, et okupatsioonivõimu silmis oli tegemist väljaandega, mida käsitleti kui ühte „suundaandvat ajalehte“ (sinna alla kuulusid ka Eesti Sõna ja Maa Sõna).³ Kuna Postimees oli rangelt Saksa okupatsioonivõimu poolt kontrollitud, siis täitis väljaanne samasuguseid sõjalisi-propaganda eesmärke nagu Saksamaa peavoolumeedia. Ka käesolevas uurimuses tuli esile, kuidas Saksa päevaleht Kölnische Zeitung ja okupeeritud Eestis ilmunud Postimees vahendasid peaaegu identseid sõjapropagandaga seotud artikleid (vt edaspidi).

Propaganda efektiivsuse mõõtmiseks olen pisteliselt allikatena käsitlenud Saksa julgeolekuteenistuse (*Sicherheitsdienst* ehk SD) aruandeid Eesti avalikkuse kohta ning tinglikult saab seeläbi teatud määral spekuloida ka sõjapropaganda efektiivsuse üle

³ Kristo Nurmis, *Das fein geschliffene Glas: saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis, 1941-1944* (magistritöö, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2011), lk 82.

ühiskonnas. Samal ajal tuleb antud materjali käsitleda teatud allikakriitilisusega ning vältida suuremate järelduste tegemist, kuna SD aruannete kokkuvõtete koostamisel ei saa välistada teatud informatsiooni selekteerimist, valesti tõlgendamist ja moonutamist.⁴ Propagandasõnumite aktuaalsuse ja tähtsamate suuniste analüüsiks olen kaasanud hilisemas kirjanduses olemasolevate lahingusündmuste kirjeldusi, mida on töös presenteeritud minimaalsel tasandil. Siinjuures tuleb siiski rõhutada, et uurimuse laiem eesmärk ei ole lahingute põhjalik või detailipõhine kirjeldamine, vaid rõhuasetus on suunatud siiski sõjapropaganda uurimisele.

Historiograafia

Natsionaalsotsialistliku Saksamaa propagandaaparatuuri üldist temaatikat on lääne ajaloolaste poolt laiapinnaliselt uuritud. Propagandaajaloolastest saab esile tuua Randall L. Bytwerki⁵ ja David Welchi⁶ erinevaid käsitlusi. Ajaloolane Jeffrey Herf on uurinud Saksamaa propaganda erinevaid orientiire, mis olid suunatud eeskätt kindlatele sihtrühmadele.⁷ Saksa ajaloolastest on propaganda valdkonda käsitlenud Jörgen Echternkamp.⁸ Tšehhi ajaloolase Zbyněk Zemani sulest ilmus põhjalik monograafiateos juba 1970-ndate alguses.⁹ Saksamaa propaganda erinevatest valdkondadest valmis ülevaatlik teos autorite Steven Luckerti ja Susan Bachrachi poolt 2009. aastal.¹⁰ Saksa okupatsiooni aegse propaganda uurimisele Eestis pani aluse Kristo

⁴ Wilke, „Between Indifference and News Hunger“, 2013, lk 63.

⁵ Randall L. Bytwerk, *Bending Spines: The Propagandas of Nazi Germany and the German Democratic Republic* (East Lansing: Michigan State University Press, 2004); Randall L. Bytwerk, *Landmark Speeches of National Socialism*, toim ja tlk Randall L. Bytwerk (College Station: Texas A&M University Press, 2008); Randall L. Bytwerk, „Grassroots Propaganda in the Third Reich: The Reich Ring for National Socialist Propaganda and Public Enlightenment“, *German Studies Review*, 33.1 (2010), lk 93–118.

⁶ Welch, *Propaganda, Power and Persuasion*, 2013; David Welch, „Nazi Propaganda and the Volksgemeinschaft: Constructing a People’s Community“, *Journal of Contemporary History*, 39.2 (2004), lk 213–238; David Welch, *The Third Reich: Politics and Propaganda* (Oxfordshire: Routledge, 2002); David Welch, *Nazi Propaganda: The Power and the Limitations* (New Jersey: Barnes and Noble Books, 1983); David Welch, „Manufacturing a Consensus: Nazi Propaganda and the Building of a “National Community” (Volksgemeinschaft)“, *Contemporary European History*, 2.1 (1993), lk 1–15.

⁷ Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust* (Cambridge: Harvard University Press, 2006); Jeffrey Herf, *Nazi Propaganda for the Arab World* (New Haven: Yale University Press, 2009).

⁸ Jörg Echternkamp, *Das Dritte Reich: Diktatur, Volksgemeinschaft, Krieg* (Berlin: Walter de Gruyter, 2018); Jörg Echternkamp, „Hitler’s Charismatic Rule, and the Führer Myth“, *Germany and the Second World War: Volume IX/I: German Wartime Society 1939-1945: Politicization, Disintegration, and the Struggle for Survival*, koost Ralf Blank, Jörg Echternkamp, Karola Fings *et al* (Oxford: Oxford University Press, 2008), lk 25–30.

⁹ Zbyněk A. B. Zeman, *Nazi Propaganda* (London: Oxford University Press, 1973).

¹⁰ Steven Luckert, Susan Bachrach, *State of Deception: the Power of Nazi Propaganda*, toim Edward Philips (Washington, D.C: United States Holocaust Memorial Museum, 2009).

Nurmis, kes esmalt bakalaureusetöö raames uuris Saksa okupatsiooni aegseid propagandaplakateid. Oma magistritöös käsitles ta põhjalikult Saksa propagandakorraldust Eestis.¹¹ Triin Tark on uurinud oma magistritöös Eesti elanikkonna reaktsioone Saksa propagandale 1941–1944.¹² Kolmanda Reichi propagandat läbi filmikunsti on analüüsinud Egle Pärnaku oma bakalaureusetöös.¹³

Paralleelselt on Saksa sõjapropagandat kui eraldi uurimisvaldkonda üksnes põgusalt käsitletud. Monograafiate hulgast saab esile tuua 2008. aastal ilmunud Briti ajaloolase Aristotle A. Kallis teose „Nazi Propaganda and the Second World War“.¹⁴ Punaarmee vastu suunatud Saksa propagandakorraldust on käsitlenud põhjalikult Saksa ajaloolane Ortwin Buchbender.¹⁵ Üldisemalt on lähiajaloo kirjanduses uuritud Saksa sõjapropaganda teemasid pisteliselt ja süstematiseerimata,¹⁶ kuid nende väikene esinduslik osakaal ei loo ettekujutust terviklikust pildist, sest keskendutakse üksnes suurematele juhtumitele (propagandaüritused ja tähtsamad kõned). Paljuski seetõttu on operatsiooni „Taifuun“ sõjapropaganda käsitlemisel kaasatud juurde ka Saksa päevalehe Kölnische Zeitung artiklid.

Teise maailmasõja idarinde lahingusündmustikku on ajaloolaste poolt põhjalikult uuritud ning loetelu erinevatest käsitlustest on väga ulatuslik, kuid tuginedes eeltoodule, on lahingusündmustikku kirjeldatud piiratud mahus.¹⁷

Töö ülesehitus

¹¹ Kristo Nurmis, „Ühises võitluses ühine võit!“ *Saksa okupatsiooni aegsed propagandaplakatid Eestis 1941-1944* (bakalaureusetöö, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2008); Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011. Autori poolt on ilmunud ka sama teemapõhiseid artikleid: Kristo Nurmis, „Between Aspiration and Adaptation: German War Propaganda in Occupied Estonia from 1941 till 1942“, *The Second World War and the Baltic States*, toim James Corum, Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe (Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2014), lk 223–248; Kristo Nurmis, „Eesti ja eestlane Saksa okupatsiooni aegsetel propagandaplakatil, 1941-1944“, *Kunstiteaduslike Uurimusi*, 22 (2013), lk 30–71.

¹² Triin Tark, *Eesti elanikkonna reaktsioonid Saksa propagandale 1941–1944* (magistritöö, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013).

¹³ Egle Pärnaku, *Kolmanda Riigi propaganda filmi kaudu* (bakalaureusetöö, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012).

¹⁴ Aristotle A. Kallis, *Nazi Propaganda and the Second World War* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008).

¹⁵ Ortwin Buchbender, *Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart: Seewald Verlag, 1978).

¹⁶ Vt: Evan Mawdsley, *December 1941: Twelve Days That Began a World War* (New Haven: Yale University Press, 2011); David Stahel, *Operation Typhoon: Hitler's March on Moscow, October 1941* (New York: Cambridge University Press, 2013); David Stahel, *Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East* (New York: Cambridge University Press, 2011).

¹⁷ Mõningaid standardseid käsitlusi Teise maailmasõja ajaloost: Antony Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, tlk Maia Boltovsky, toim Toomas Boltovsky (Tallinn: Tänapäev, 2012); Antony Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, tlk Maia Boltovsky, toim Toomas Boltovsky (Tallinn: Tänapäev, 2013); John Keegan, *The Second World War* (New York: Penguin Books, 1990).

Kronoloogilises järjestuses on töö üles ehitatud kolmele suurele peatükile. Esimene peatükk jaguneb kolmeks väiksemaks alapeatükiks, millest esimene on sissejuhatav osa ja annab pinnapealse ülevaate Saksamaa sõjapropaganda ülesehitusest üldises võtmes. Sellele järgneb alapeatükk Saksamaa-Nõukogude sõja algusest 1941. aasta suvel ja operatsiooni „Taifuun“ ettevalmistamisest. Viimasena on käsitletud okupeeritud Eesti propagandaaparatuuri sisseadmist ja ajalehe Postimehe ülesandeid sõjapropaganda agiteerimisel.

Teine peatükk uurib sõjapropagandat operatsiooni „Taifuun“ perioodil, mis on eraldatud kronoloogilises järjestuses kolmeks iseseisvaks osaks (propaganda lahingu algusjärgus, vahepealne periood, propaganda lahingu lõppjärgus ja selle tulem). Selline järjestus võimaldab ühe kindla perioodi jooksul eristada paremini lahingutegevuse ja sõjapropaganda olemust ning tuua välja vastavad muutused propagandas.

Kolmas peatükk on suunatud operatsiooni „Tsitadell“ sõjapropaganda uurimisele, mis on samuti jagatud kolmeks alapeatükiks. Et lahinguoperatsiooni sõjapropagandat on analüüsitud võrdlemisi lühikese perioodi ajal, on kolmas peatükk ülesehituselt ka natuke erinev. Esimene alapeatükk hindab sõjapropaganda positsiooni 1943. aasta esimesel poolel ning annab ülevaate rindeolukorrast ja vastavatest ettevalmistustest enne lahingutegevuse algust. Teine alapeatükk keskendub sõjapropaganda kajastamisele lahinguoperatsiooni jooksul, kaasates väikese ekskursina ka võrdlusmomente Nõukogude propagandast. Kolmas alapeatükk võtab kokku operatsiooni „Tsitadell“ tulemused ning hindab toleaege Nõukogude sõjapropaganda tõlgendust.

1. Saksa sõjapropagandast üldises võtmes

1.1 Ajalooline taust, struktuur ja ülesanded

Enne Teise maailmasõja sõjasündmuste arengut oli OKW (Wehrmachti ülemjuhatus) avaldanud 27. septembril 1938. aastal käskkirja „Põhimõtted propaganda läbiviimiseks sõjas“. Need väljatöötatud juhised pidid varustama juhtkondi põhiküsimustega, mis olid tulevases sõjas olulised uue valdkonna sõjapropaganda jaoks. Selle määruse tähtsamad paragrahvid sõnastati järgnevalt: propagandasõda tuleb käsitleda poliitilise sõjapidamisvahendina rahuajal kui relvastatud sõja eelkäijana; sõjaline edu või läbikukkumine on parim lähtepunkt positiivses või negatiivses mõttes; propaganda võib mõjutada inimeste sisemist suhtumist ja seega valmistada ette pinnast sõjalisele edule ja nõrgendada ebaõnnestumiste mõju. Kuigi neid laiendati Teise maailmasõja käigus märkimisväärselt, säilitasid nad oma põhimõttelise tähtsuse kogu sõjaperioodi vältel.¹⁸ Aprillis 1939 oli OKW loonud Saksa armee esimese keskse sõjaväe propagandabüroo (*Wehrmachtpropaganda-Abteilung*), mida juhtis kindral Hasso von Wedel. *Wehrmachtpropaganda-Abteilung* võttis kontrolli alla kasvava arvu propagandaüksusi kõigis väeosades, sealhulgas uued propagandakompaniid (*Propaganda-Kompanien*), lisaks ka nende operaatorid ning ajalehe- ja raadioajakirjanikud. Sõja puhkemisega muutusid režiimi teabepoliitika eesmärkideks kindlustada Saksa ühiskonna usk sõjalistesse võitutesse ning toetada nende osalust sõjategevuses.¹⁹ Sõjapropaganda olulisuse kohta oli Hitler 8. septembril 1939 välja andnud ka dekreedid, mille kohaselt „propaganda on juhtkonna oluline vahend võidutahte edendamiseks ja tugevdamiseks, samuti vaenlase moraali ning võidutahte hävitamiseks“.²⁰

Alates sõja algusest avaldati peamised aruanded sõjaolukorrast Wehrmachti ülemjuhatusel teatiste kujul. Need koostati erinevatest allikatest ja erinevate kontrolliasutuste kaudu saadud teabe põhjal. Selles protsessis oli propagandaministeriumil vaid väike osa,²¹ kuna säärane sõjaline teave möödus täielikult propagandaministri Joseph Goebbelsist ja tema aparatuurist, mis omakorda tähendas, et Wehrmachtile oli sõjauudiste avaldamisel suurem tähtsus kui

¹⁸ Buchbender, *Das tönende Erz*, 1978, lk 17.

¹⁹ Thomas Pegelow Kaplan, „Nazi Information Policies at War, 1939-1945“, *A Companion to Nazi Germany*, koost Shelley Baranowski, Armin Nolzen, Claus-Christian W. Szejnmann (New York: John Wiley & Sons, 2018), lk 171–176 (siin lk 171).

²⁰ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 151–152.

²¹ Samas, lk 152–153.

viimasel.²² Esialgne teave tuli ühest kolmest operatiivstaabist: armee, merevägi ja õhuvägi saatsid oma igapäevased aruanded ülemjuhatause juures asuvale *Wehrmachtpropaganda-Abteilung* osakonda. Seal koondati need kolm aruannet kokku ja edastati seejärel Wehrmachi pädevusvaldkonna (*Wehrmachtbereich*) eelnõudena *Führeri* peakorterile. Eelnõud koguti peakorteris kokku ja esitati Hitlerile.²³ Kui OKW teatised olid saanud peakorteris Hitleri heakskiitu,²⁴ sai propagandaministeerium lõpliku teatise uudiste avaldamiseks ametliku uudisteagentuuri DNB (*Deutsches Nachrichtenbüro*) ja ringhäälinguvõrgu kaudu.²⁵ Juhul kui vastavat heakskiitu ei tulnud, pidi neid ka muutma ning Hitler nõudis sageli tervete lõigete muutmist, eriti kui need sisaldasid uudiseid Saksamaa ebaõnnestumistest.²⁶ Selline protsess oli veniv ja muutus sõja edenedes üha pikemaks. Paljudel hilisematel juhtudel olid teatised kaks päeva vanad, enne kui need avalikkuseni jõudsid. Sellegipoolest oli Wehrmachtis sakslaste seas suur prestiiž ja tema egiidi all avaldatud aruanded said sõjaaja tähtsaimaks avalikustamise vahendiks. Neid aruandeid peeti isegi üldiselt usaldusväärsemaks kui tsiviilallikatest saadud teavet.²⁷ Eriti populaarsed olid propagandakompaniide (PK) aruanded, mida oli loodud alates 1938. aastast ja võeti esimest korda kasutusele Tšehhoslovakkia sissetungi ajal. PK korrespondendid olid integreeritud relvajõududesse ja nad olid ka ise relva kasutamiseks väljaõpetatud. Nende reportaažid äratasid „elavat huvi, sest nad võimaldasid kontakti rinde ja kodu vahel ning aitasid vältida rinde ja kodu lahknemist.“ Kuna korrespondendid olid kaasatud reaalselt toimunud lahingutesse, peeti PK teateid sensatsioonilisteks ning seetõttu väljendati elanikkonna poolt nende tehtud töö suhtes suurt imetlust.²⁸

Propagandakompaniid alustasid ka otse sõjarindelt ülesvõetud uudisfilmide tegemist. Samad uudisfilmid olid märkimisväärselt paremad kui I maailmasõja prototüübid²⁹ ning oma stiili poolest on neid hilisemalt peetud ka Saksa propagandafilmi valdkonna musternäidiseks.³⁰ Uudisfilmidest said omakorda raadio ja ajakirjandus toituda, kuid siiski oli PK peamine ülesanne pakkuda materjali igapäevaste uudisfilmide tegemise jaoks. 1940. aasta juunis ühendati riigi neli konkureerivat uudisfilmi firmat ühe nime alla,³¹ millest tekkis *Deutsche*

²² Susan L. Carruthers, *The Media at War: Communication and Conflict in the Twentieth Century* (Hampshire: Macmillan Press, 2000), lk 84–85.

²³ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 152–153.

²⁴ Carruthers, *The Media at War*, 2000, lk 84–85.

²⁵ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 152–153.

²⁶ Carruthers, *The Media at War*, 2000, lk 84–85.

²⁷ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 153.

²⁸ Wilke, „Between Indifference and News Hunger“, 2013, lk 67.

²⁹ Michael H. Kater, *Culture in Nazi Germany* (New Haven: Yale University Press, 2019), lk 196–197.

³⁰ Welch, *The Third Reich*, 2002, lk 122.

³¹ Kater, *Culture in Nazi Germany*, 2019, lk 196–197.

Wochenschau (Saksa Nädala Ringvaade).³² PK üksuste poolt filmitud materjali kasutati ka mainekates *Blitzkrieg* dokumentaalfilmides: *Feldzug in Polen* (Sõjaretk Poolas, 1939), *Feuertaufe* (Tuliristsed, 1940), *Sieg im Westen* (Võit läänes, 1941). 1940. aastaks olid kinokülastused kahe aasta jooksul peaaegu kahekordistunud,³³ mistõttu sõjauudiste vaatamine oli Saksa avalikkuses uueks meelelahutuseks muutunud ja täitis kinosaalid inimestega.³⁴ Kuna uudisfilmide üks peamisi funktsioone oli illustreerida Saksa vägede hävitavat jõudu ühes kiire pealetungiga, siis oli ka nende tootmine mõjutatud sõjalisest edust.³⁵ Idarinde kontekstis oli uudisfilme lihtne teha 1941. aasta suvekuudel, mil alanud idarinde sõjategevuses saabus võit võidu järel. Kui Saksa väed ei saavutanud rindetegevuses enam edu ja uudisfilmide tarbeks polnud suuri lahinguvõite kusagilt võtta, hakkasid uudisfilmid kajastama kodumaiseid sündmusi. Vastav näide pärineb 1942. aasta algusest, kus idarinde sõjasündmuste asemel käsitleti talveriiete kogumise kampaaniat.³⁶

Saksamaal ei kehtinud ametlikku ajakirjandustsensuuri ning võimurežiim üritas seda vältida. 1933. aastal vastuvõetud seaduse abil tehti toimetajad juriidiliselt vastutavaks oma ajalehtede sisu eest, mistõttu said nendest *de facto* tsensorid ning tulemuseks oli tõhus enesetsensuuri süsteem.³⁷ Teise maailmasõja keskpaigaks olid kõik Saksa meediaharud põhjalikult nii riigi kontrolli kui ka paljudel juhtudel riikliku rangema tsensuuri alla võetud. Ühtaegu oli reguleeritud ka mediakanalite kaudu kulgev infovoog. Uudiseid tuli strateegiliselt levitada, tagasi hoida või võidu nimel manipuleerida, kuid küsimused, kui palju uudiseid tuleks edastada, kelle poolt ja millise avatusega, osutusid sõjaaegse Reichi juhtkonna jaoks vaieldavaks ja lahkarvamusi tekitavaks. Paraku pidi mingisugust teavet avaldama, sest propagandaminister oli mõistnud sõja jooksul, et avalikkuse uudishimu tuleb kuidagi rahuldada. Vastasel juhul oleksid sakslased olnud sunnitud välismaa ja vaenlase saateid kuulama,³⁸ mis oli Saksamaal pärast sõja puhkemist eriseadusega keelustatud. Keeld hõlmas ka liitlasriikide ja neutraalsete riikide ringhäälinguid ning nende programmide kõiki osi, sealhulgas muusikat ja meelelahutust. Armeed võidukad saavutused liitlasriikide vastu kaitsesid Saksa propaganda monopoolset positsiooni sõja esimeses faasis. Kui Saksamaa sõjaliste võitude agiteerimise voog rauges ning esimesed sõjalised tagasilöögid avalikkusele ettevaatlikult teatavaks tehti, hakkas üha enam kuulajaid

³² Luckert, Bachrach, *State of Deception*, 2009, lk 111.

³³ Welch, *The Third Reich*, 2002, lk 121.

³⁴ Kater, *Culture in Nazi Germany*, 2019, lk 197.

³⁵ Welch, *The Third Reich*, 2002, lk 122.

³⁶ Kater, *Culture in Nazi Germany*, 2019, lk 197.

³⁷ Bytwerk, *Bending Spines*, 2004, lk 90.

³⁸ Carruthers, *The Media at War*, 2000, lk 84–85.

välismaiste saadete poole pöörduma.³⁹ Näitena kuulas BBC hinnangul 1944. aastal igapäevaselt kümme kuni viisteist miljonit sakslast kõigist ühiskonnakihtidest nende saateid.⁴⁰

Sõja kulmineerudes võimaldasid Saksamaa võidud propagandistidel uusi kogemusi ja tehnilisi teadmisi omandada, mida praktiseeriti Saksamaal ning hilisemalt ka okupeeritud riikides. Mõningad arengud panid aluse uute ajalehtede ilmumisele ning näiteks ajaperioodil, mil toimus pealetung Prantsusmaa vastu, oli Berliinis 26. mail 1940 ilmunud esimene number nädalalehest Das Reich. Propagandaministri Goebbelsi sponsorluse all sai ajalehest võimurežiimi esimese sõjaaegse ajakirjanduse kõige esinduslikum näide, kuna selle ideed olid jõuliselt rajatud Saksamaa sõjalise ülemvõimu tunnetusele.⁴¹

Teise maailmasõja jooksul kujunes Saksamaal neli peamist propagandakampaaniat, mis olid tingitud sõjalise olukorra muutumisest. Need propagandakampaaniad olid: „Blitzkrieg“ (Välksõda), „Venemaa kampaania“, „Totaalne sõda ja moraali tugevdamine“, „Vergeltung“ (Kättemaks). Esimesed kaks propagandakampaaniat keskendusid sõjalistele vallutustele ja nende mõjule avalikule arvamusele kodumaal. Viimased kaks käsitlesid režiimi reaktsiooni muutunud sõjalisele olukorrale, mis hõlmas ka tuleviku väljavaateid võimaliku kaotuse osas.⁴² Sõjapropaganda oli oma olemuselt kõige tõhusam siis, kui Saksamaad saatsid kiired sõjalised võidud.⁴³ Seetõttu olid sõja esimesed kaks aastat propaganda tegemiseks väga soodsad, kuna välksõja manöövrid Poolas, Skandinaavias, Madalmaades ja Prantsusmaal olid toitnud režiimi propagandaaparatuuri suurte võitudega.⁴⁴ Järgnevalt kuni 1941. aasta suveni oli Saksa sõjapropaganda peamine fookus Suurbritannia vastu suunatud.⁴⁵

1.2 Saksamaa-NSVL-i sõja algus ja operatsioon „Taifuun“

1941. aasta 22. juunil alustas Saksamaa operatsiooni „Barbarossa“ ehk sõjakampaaniat Nõukogude Liidu vastu.⁴⁶ Kuna sõjalise saladuse nõue välistas sõjaeelse propagandakampaania, oli Saksamaa teinud väga vähe propagandistlikke ettevalmistusi.

³⁹ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 167–168.

⁴⁰ Luckert, Bachrach, *State of Deception*, 2009, lk 109.

⁴¹ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 154.

⁴² Welch, *Propaganda, Power and Persuasion*, 2013, lk 98.

⁴³ Luckert, Bachrach, *State of Deception*, 2009, lk 111.

⁴⁴ Bytwerk, *Bending Spines*, 2004, lk 96.

⁴⁵ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 156–157.

⁴⁶ Raymond Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz'i elu*, tlk Andreas Arduš (Tallinn: Grenader, 2014), lk 102.

Muuhulgas oli sel ajal endiselt jõus Saksa-Nõukogude pakt ning samuti oli Reichi kõrgem juhtkond eeldanud, et idarinde kampaania saab olema lühiajaline.⁴⁷ On iseenesestmõistetav, et operatsioon „Barbarossa“ algusega pandi alus uuele propagandakampaaniale, milleks kujunes „Venemaa kampaania“.⁴⁸ Saksa väekoondiste pealetung edenes esimeste kuude jooksul väga edukalt,⁴⁹ mistõttu toimusid juba juulikuus Saksa armee ülemjuhatuses arutelud Nõukogude Liidu pealinna hõivamise teemal. Wehrmachi suuri väekoondiseid oleks saanud rakendada pealinna vallutamiseks juba käesoleval perioodil, kuid Hitler otsustas suunata armeegrupid hoopis Leningradi ja Kiievi vallutamisele.⁵⁰

Moskva hõivamine ehk operatsioon „Taifuun“ lükkus edasi sügisesse ja esimene rünnakulaine algas alles 30. septembril 1941.⁵¹ Direktiiv nägi ette pealinna kaitsva Punaarmee hävitamise piiratud aja jooksul, enne talveilmade saabumist.⁵² Operatsiooni läbiviimine oli määratud armeegrupi *Mitte* ülesandeks, mida juhtis feldmarssal Fedor von Bock.⁵³ Pealetungiks rakendati kokku 70 diviisi; see hõlmas 1 miljonit sõdurit, 1700 tanki, 14 000 suurtükki ja peaaegu 1000 lennukit.⁵⁴ Armeegrupp *Mitte* oli ühtlasi Saksamaa tollaegsetest võitlusarmeedest kõige võimsam.⁵⁵ Operatsiooni „Taifuun“ algusjärgus liikusid Saksa väed kiiresti edasi; seda soodustasid õhuruumi domineerimine, Punaarmee nõrgad kaitsepositsioonid ja sügisesed head ilmad.⁵⁶

1.3 Sõjapropaganda suunised okupeeritud Eestis ja Postimehe taastamine

Esimesed Saksa armeeüksused jõudsid armeegrupi Nord juhtimisel Eesti aladele 7. juulil 1941. Punaarmee tugeva vastupanu tõttu seiskus rinne ajutiselt Tartu-Pärnu joonel juuli keskpaigaks, kuid juuli lõpus Saksa vägede pealetung jätkus ning 7. augustil lõigati Punaarmee Kunda vallutamise kaheks. Punaarmee poolt maha jäetud Tallinna jõuti 28. augustil ning järgnevalt

⁴⁷ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 156–157.

⁴⁸ Welch, *Propaganda, Power and Persuasion*, 2013, lk 98.

⁴⁹ Bytwerk, *Bending Spines*, 2004, lk 96.

⁵⁰ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 33–34.

⁵¹ Karel C. Berkhoff, *Motherland in Danger: Soviet Propaganda During World War II* (Cambridge: Harvard University Press, 2012), lk 42.

⁵² Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 34.

⁵³ Samuel W. Mitcham, Samuel W. Mitcham Jr., *Men of Barbarossa: Commanders of the German Invasion of Russia 1941* (Havertown: Casemate Publishers, 2009), lk 185.

⁵⁴ Geoffrey Roberts, *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953* (New Haven: Yale University Press, 2007), lk 112.

⁵⁵ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 30.

⁵⁶ Larry H. Addington, *The Patterns of War since the Eighteenth Century* (Bloomington: Indiana University Press, 1994), lk 216.

septembri- ja oktoobrikuu jooksul vallutati tagasi Lääne-Eesti mandriosa ja saared, viimase Eesti maa-alana hõivasid sakslased detsembri alguses Osmussaare.⁵⁷

Augusti lõpus olid Tallinnas tegevust alustanud Eesti Omavalitsuse administratiiviasutused, mistõttu uus okupatsioonivõim sai hakata oma propagandavajadusi järk-järgult Hjalmar Mäe büroole delegerima ja selle tarvis alustati ka omamaise ajakirjanduse ja propagandaaparatuuri sisseseadmisega. Idaaladele suunatud propaganda üks ülesanne oligi kiirele ja võidukale sõjale kaasaelamine,⁵⁸ mis täitis arvatavasti sarnaselt välksõja propagandakampania ülesannet. Propaganda üks eesmärk pidi kujundama ka sakslastest positiivse pildi Eesti elanikkonnas, rõhutades eelkõige Saksamaa juhtivat positsiooni Balti ruumis, mis tulenes „ennastohverdavast võitlusest 1941. aasta suvesõjakäigu ajal“.⁵⁹

„Kiire ja võiduka sõja“ loosungite propageerimist alustati ka kohalikus ajakirjanduses, näiteks kajastati seda sõnumit Postimehe ajalehe numbrites juba operatsiooni „Taifuun“ algusest. Postimees oli lubatud taastada Saksa komandantuuri otsusega juulis 1941⁶⁰ ning juba septembrikuust edastas väljaanne põhimõtteliselt igapäevaselt⁶¹ teateid sõjasündmustest ja Saksa armee edukast pealetungist idarindel kogu operatsiooni „Taifuun“ jooksul (vt edaspidi). Saksa sõjapropaganda edastamine oli sel perioodil järjepidev ja lakkamatu, mistõttu saab selle aktiivse propaganda alla liigitada.⁶² „Kiire ja võiduka sõja“ loosungi jaoks olidki Saksa propagandistid 1941. aastal eraldi aktiivpropaganda välja töötanud.⁶³ Eesti Omavalitsuse sisedirektor Oskar Angelus meenutab selle aktiivpropaganda kohta, kuidas iga päev pandi kahe äri vaateaknale rindeteateid lugemiseks ning märgiti lipukestega suurel Nõukogude Liidu kaardil rindejoon.⁶⁴

Suvesõjakäigu ajal tervitasid eestlased Saksa sõdureid juubeldava vaimustusega, võttes neid vastu kui vabastajaid. Julgeolekupolitsei aruannetes kirjeldati, et „Saksa sõduris nähti bolševistlikust ikkest vabastajat, ta on populaarne ja tema kohta vaevalt et tehakse kriitikat“.

⁵⁷ Ago Pajur, „Saksa-Vene sõda Eesti pinnal“, *Eesti Ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoim Sulev Vahtre, tegevtoim Ago Pajur ja Tõnu Tannberg (Tartu: Ilmamaa, 2005), lk 181–184.

⁵⁸ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011, lk 39, 63.

⁵⁹ Tiit Noormets (koost), *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941-1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis*, osaliselt tlk Vilma Lang (Tallinn: Eesti Rahvusrhiiv, 2002), lk 29.

⁶⁰ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011, lk 80.

⁶¹ Vt *Postimees*, artiklid idarinde sõjateadete kohta 1.–30. september 1941.

⁶² Jacques Ellul, „Propaganda tunnusojooned“, *Propagandast ja mõjutamisest: uusi ja klassikalisi käsitlusi*, toim Garth S Jowett; Victoria O'Donnell, tlk Peedu Haaslava (Tallinn: Tänapäev, 2011), lk 17–84 (siin lk 39).

⁶³ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011, lk 105.

⁶⁴ Oskar Angelus, *Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941-1944* (Tallinn: Olion, 1995), lk 71.

Kuna eestlased olid peaaegu üksmeelselt antibolševistliku hoiakuga häälestatud,⁶⁵ polnud vajadust kohalikele väga laialdase propagandaga peale tungida.⁶⁶ Saksa propaganda perspektiivist ei olnud 1941. aastal Eestis esialgu suuremat „tagant tõukamist“ vaja ning seetõttu asetus esialgne Saksa propagandategevus küllaltki soodsale pinnale.⁶⁷ Julgeolekupolitsei järeltab, et eestlased olid motiveeritud takistamaks bolševismi tagasitulemist, mida kinnitavad eestlaste aktiivne osalemine sõjavajaduste tarbeks korraldatud kampaaniates.⁶⁸

Kolmanda Riigi propagandaloosungite ja Postimehe artiklite kõrvutamisel leiab hulganisti kattuvaid paralleele (vt edaspidi). See tulenes põhjusest, et Saksa okupatsiooni ajal määrati ajalehtede sisu suures osas Saksa asutuste ja propaganda poolt, välisuudised sõltusid täielikult Saksa ametlike pressiteadete erinevatest kanalitest.⁶⁹ Postimehe artiklite põhjal joonistuvad välja selged sõjapropagandaga seotud tendentsid: kajastati pidevalt Wehrmachi edusamme idarindel ja vaenlasele tekitatud kaotusi; toodi esile Saksamaa ülimuslikkust Nõukogude Liidu ees; alavääristati Punaarmee ja selle ühesehitust; korrati siinses meediaruumis Saksamaa üldiseid propagandaloosungeid; toodi võrdlusi kaasaja ja lähiajaloo vahel; edastati Saksamaa propaganda suurkõnesid.

⁶⁵ Noormets (koost), *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941-1944*, 2002, lk 21–22, 46.

⁶⁶ Nurmis, „*Ühises võitluses ühine võit!*“, 2008, lk 49.

⁶⁷ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011, lk 45.

⁶⁸ Noormets (koost), *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941-1944*, 2002, lk 27.

⁶⁹ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011, lk 80, 84, 87.

2. Operatsiooni „Taifuun“ sõjapropaganda Saksamaa ja okupeeritud Eesti peavoolumeedias, vahemikus september 1941 kuni jaanuar 1942

2.1 Sõjapropaganda operatsiooni „Taifuun“ algusjärgus

2.1.1 Septembri keskpaigast kuni oktoobri alguseni 1941

Eelneva peatüki alusel võib järeldada, et propagandakampaaniate „Blitzkrieg“ ja „Venemaa kampaania“ eesmärkideks oli käsitleda Saksamaa sõjalisi vallutusi ja selle mõju avalikkusele. Võttes arvesse, et operatsioon „Barbarossa“ algusest edenes sõjakäik väga edukalt, siis mõistetavalt moodustas välksõja propagandakampaania käimasoleval perioodil ka suurema osa sõjapropagandast (vt edaspidi Postimehe artiklite näited). Esimestel sõja-aastatel agiteeritud välksõja propaganda ja Saksa armee võitude järjepidev kajastamine olid avalikkuses loonud eeldused, et ees on üha uued sõjalised võidud.⁷⁰ Sellega seotult levisid uskumused Nõukogude Liidu peatselt alistamisest ning juba augustikuus eeldasid sakslased, et venelaste rinne variseb peagi kokku.⁷¹ Suuresti võis ühiskonna ootusi kõrgeks ajada ka asjaolu, et augustiks olid Wehrmachi väeosad jõudnud Leningradi juurde ning linna langemist peeti avalikkuse poolt üksnes aja küsimuseks, kuid seda siiski ei juhtunud.⁷² Septembrikuuks olid propagandasõnumid suutnud avalikkuse uskuma panna, et idarindel saabub peatselt otsustav võit.⁷³ Seega kokkuvõttes olid Wehrmachi võidud alates operatsioon „Barbarossa“ algusest Reichi propagandamasinale väga soodsa pinnase loonud ning selle perioodi sõjapropaganda resultaati võib hinnata üpriski efektiivseks. Ilmselt seetõttu ei vajanud ka peatselt algav operatsioon „Taifuun“ erilist ettevalmistust propaganda poolt, sest avalikkuses usuti tõsimeeli Saksamaa peatsesse võitu.

Iseäralik on, et septembrikuus ilmunud idarinde sõjauudiseid anti Postimehes edasi küllaltki lakooniliselt. See tulenes Saksa propagandakorraldusest, mille järgi olid ametlikud avaldused Saksamaa sõjaliste saavutuste kohta olnud kuni 1941. aasta septembri lõpuni pigem faktipõhised ja ettevaatlikud.⁷⁴ Postimehes kandsid sellised artiklid tavaliselt üpriski sarnaseid

⁷⁰ Welch, *The Third Reich*, 2002, lk 119.

⁷¹ Bytwerk, *Bending Spines*, 2004, lk 96.

⁷² Kater, *Culture in Nazi Germany*, 2019, lk 197.

⁷³ Stahel, *Operation Typhoon*, 2013, lk 100.

⁷⁴ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 160.

ja ühetoonilisi pealkirju, näiteks: „Kogu idarindel on käimas edurikas võitlustegevus“⁷⁵ või „Idas kestvad edusammud rünnakutel“.⁷⁶ Postimehe igapäevased napolisõnalised kirjeldused Wehrmachi edusammudest pidid ilmselt ka kohalikke eestlasi võidulainel hoidma ja neid Saksamaa lõplikus võidus veenma. Siiski ei olnud sõjasaavutuste toonitamine Postimehe veergudel üksnes tavapärane või juhuslikult kajastamist leidev uudis, sest Wehrmachi kuvandit ülistavad rindeuudised moodustasid ühe osa nn *Deutschland*-propaganda tervikust.⁷⁷

On tõenäoline, et detailsete rindeuudiste igapäevast kajastamist välditi propagandistide poolt osaliselt ka seetõttu, et avalikkus ei saaks sõjalise informatsiooniga ülekoormatud, ennetades seeläbi propagandaväsimuse tekkimist. Näiteks märgib Julgeolekupolitsei propagandaväsimust Eesti avalikkuses esimese okupatsiooniaasta koondaruandes.⁷⁸ Samas aga selgitati konkreetses Postimehe artiklis, et kõiki väiksemaid saavutusi ei avaldata lugejatele pidevalt, kuna väiksemad saavutused moodustavad osa kogu idarinde lahingukampaaniast, luues aluse lõplikule võidule. Saksa sõjaline ülemjuhatus teatas peaaegu iga päev „operatsioonide edukast arenemisest“, mida tehti aga teadlikult napolisõnaliselt põhjusel, et laial idarindel toimuvad operatsioonid vajasisid aega arenemiseks ja operatsioonide tulemused täpsustusid alles teatud aja möödudes. Seda toonitati eriti suuremate lahingute puhul.⁷⁹ Üks silmapaistev trend Saksa propaganda poolt oli kirjeldada suuremate lahinguvõitude puhul senist rindeolukorda ühes toimunud lahinguga sisukamalt ja ülevaatlikumalt ning Postimehes ilmneb seda selgesti eriti septembri lõpus, kui leidsid aset ägedad lahingud Ukrainas.⁸⁰

Nähtavasti oli üks Postimehe ülesanne korrata Saksamaal agiteeritavaid propagandasõnumeid ka kohalikus peavoolumeedias. Septembrikuust leiab omaette näite, kus Saksa propaganda kasutas kodumaa lugejate veenmisel lähiajaloost pärinevaid sündmusi, et seeläbi avalikkusele tõenäoliselt Wehrmachi ülimuslikkust Punaarmee ees demonstreerida. Näiteks avaldas NSDAP päevaleht *Völkischer Beobachter* 30. septembril 1941 artikli pealkirjaga „1812 ja tänapäev“. Lugejatele toodi võrdluseks Esimese maailmasõja idarinde raske olukord, kui Saksamaal tuli võidelda kahel rindel korraga. Võrdluseks kaasajaga kinnitati lugejatele, et Wehrmacht tuleb ilma suuremate probleemideta ning kergesti ka eesoleva vene talvega toime.⁸¹

⁷⁵ „Edukas võitlus kogu idarindel“, *Postimees*, 4. september 1941, lk 1.

⁷⁶ „Kestvad edusammud rünnakutel“, *Postimees*, 11. september 1941, lk 1.

⁷⁷ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011, lk 38.

⁷⁸ Nurmis, „*Ühises võitluses ühine võit!*“, 2008, lk 45.

⁷⁹ „Rünnak- ja jälitamisoperatsioonid jätkuvad“, *Postimees*, 25. oktoober 1941, lk 1.

⁸⁰ Vt: „Võimas võidukäik idarindel“, *Postimees*, 26. september 1941, lk 1; „Saksa vägede edu Ukrainas“, *Postimees*, 30. september 1941, lk 1.

⁸¹ Stahel, *Kiev 1941*, 2011, lk 335.

Postimehes oli ilmunud sarnase mõttega kirjutis 10. septembril, kus Esimese maailmasõja vangilangenute numbreid võrreldi kaasaja idarinde arvudega: Esimese maailmasõja jooksul langes 3 aastaga umbes kolm miljonit venelast Saksa armee kätte vangi; senimaani kestnud 7-nädalase idarinde lahingute jooksul oli vangi langenud 1,3 miljonit punaarmeelest.⁸² Esimese maailmasõja võrdluse esiletoomise eesmärk oligi seeläbi ilmselt lugejates enesekindluse tõstmine Saksamaa ja Wehrmachi ülemlikkusest, vastandina Nõukogude Liidule, sest esialgne idapropaganda pidi kujutama vaenlase löömist jõu ja aukartusega.⁸³

Eeskätt muretses propagandaminister Goebbels, et avalikkuses võidakse leida paralleele kaasaja idarinde kampaania ja 1812. aasta Napoleoni Moskva sõjakäigu vahel. Sellest tulenevalt ka eelmainitud artikkel „1812 ja tänapäev“,⁸⁴ mida nähtavasti Saksamaa meedia erinevates väljaannetes dubleeriti ja avaldati. 30. septembril ilmus sama pealkirja kandev artikkel „1812 ja tänapäev“ ka näiteks Kölnische Zeitung⁸⁵ ja Marbacher Zeitung⁸⁶ numbrites. Siinjuures detailidesse süvenemata oli peamiseks aruteluks põhjused, et miks Napoleoni kampaania Venemaal ebaõnnestus. Napoleoni sõjakäigu saatust puudutati Postimehes väikese nihkega 8. oktoobril. Antud artikkel oli varasemalt avaldatud Saksa ajalehes Deutsche Zeitung im Ostland ning mida nüüd vastavalt refereeriti. Sealjuures selgitati, kuidas Saksa vägedel on olnud senimaani suured edusammud ning kuidas praegune sõjakäik olevat vastupidine Napoleoni-aegse sõja arengule. Napoleonile osaks saanud katastroofi avalikku agiteerimist nimetati aga selgelt Nõukogude propagandaks,⁸⁷ mis ilmselt selgitab paljuski, miks Saksa propaganda oli pidanud vajalikuks tõrjuda ebakindlust tekitavad võrdlused 1812. aasta ja kaasaja vahel.

Kui septembri lõpuni olid uudised Saksamaa sõjaliste saavutuste kohta olnud rohkem ettevaatliku tooniga, siis 3. oktoobril sellest loobuti ning see asendati triumfeerivate loosungitega. Hitler, kes polnud viis kuud avalikult sõna võtnud,⁸⁸ pidas Berliini Spordipalees ulatusliku propagandakõne.⁸⁹ Ta kuulutas, et vaenlane idas on maha löödud ja see ei tõuse enam kunagi. Hitleri kaugeleulatuvat väljaütlemist ja üldist Reichi propaganda võidutooni oli kannustanud Saksamaa sõjaline üleolek sõja selles etapis.⁹⁰ Kahtlemata mõjutas seda

⁸² „Arvud jutustamas sõjaajalugu“, *Postimees*, 10. september 1941, lk 1.

⁸³ Nurmis, *Das fein geschliffene Glas*, 2011, lk 39.

⁸⁴ Stahel, *Kiev 1941*, 2011, lk 316, 335.

⁸⁵ „1812 und heute“, *Kölnische Zeitung*, 30. september 1941, lk 6.

⁸⁶ „1812 und heute“, *Marbacher Zeitung: Bottwartal-Bote*, 29. september 1941, lk 1.

⁸⁷ „Miks äpardus Napoleonil?“, *Postimees*, 8. oktoober 1941, lk 3.

⁸⁸ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 160.

⁸⁹ Stahel, *Operation Typhoon*, 2013, lk 99.

⁹⁰ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 160.

operatsiooni „Taifuun“ alguses saavutatud edu, kuna armeegrupp *Mitte* oli pealetungi alguspäevadel liikunud edasi pideva tempoga.⁹¹ Berliini Spordipalee propagandakõnet käsitleti päev hiljem ka Postimehes, kus olulisena kirjutati, et 48 tundi tagasi algas hiiglasliku ulatusega operatsioon, mis aitab kaasa vastast idas puruks lüüa.⁹² Arvatavasti teadvustati sellega ka Eesti avalikkusele operatsiooni „Taifuun“ algust, sest „hiiglasliku ulatusega operatsiooni“ all mõeldigi ilmselt Nõukogude Liidu pealinna vallutamise kava. Toodi välja ka, et kolm ja pool kuud kestnud sõjakäik idarindel edeneb plaanipäraselt. Punaarmee sõjavangide arvuks hinnati 2,5 miljonit meest, sõjasaagiks saadud ja hävitatud suurtükkide arv oli 22 000, hävitatud soomusmasinate arv üle 18 000 ja lennukite arv 14 500.⁹³

Siinjuures saab tuua näite korrelatsioonist Saksamaa väljaande *Kölnische Zeitung* ja okupeeritud Eesti Postimehe vahel. *Kölnische Zeitung* kirjutas samuti, et 48 tundi tagasi algas idarindel tohutu operatsioon, mis pidi aitama purustada vaenlast idas; ühtlasi kattuvad Postimehes avaldatud vaenlase poolt kaotatud sõjatehnika suurusühikud ja sõjavangide arv.⁹⁴ Mõlemad väljaanded kordasid ühte ja sama propagandaloosungit ning sellest aspektist tulenevalt ilmneb selgesti, et okupeeritud Eesti peavoolumeedias agiteeritud sõjapropaganda oli Saksamaal avaldatuga praktiliselt identne.

2.1.2 Brjanski ja Vjazma vallutamine, oktoober 1941

Oktoobri esimestel nädalatel õnnestus Wehrmachtil vallutada linnad Brjansk ja Vjazma.⁹⁵ Mõlemad linnad olid võtmetähtsusega ja Punaarmee poolt tugevalt kaitstud.⁹⁶ Saksa vägede märkimisväärne edu Brjanski ja Vjazma vallutamisel oli oluline propagandavõit, mis ühtlasi kujundas Reichi propagandaaparatuurile soodsad võimalused kaugeleulatuvate propagandaloosungite agiteerimiseks. Veel samal päeval, kui feldmarssal von Bocki armeegrupid olid 9. oktoobril (Vjazma piirati ümber juba 7. oktoobril⁹⁷) Punaarmee väed piiramisrõngasse haaranud, propageeris Reichi pressiülem dr Otto Dietrich Saksa ja

⁹¹ Addington, *The Patterns of War since the Eighteenth Century*, 1994, lk 216.

⁹² „Vaenlane on murtud ja ei tõuse enam“, *Postimees*, 4. oktoober, 1941, lk 1.

⁹³ Sealsamas.

⁹⁴ „Ein ganzes Volk im Kampf“; „Der Führer vor der Nation“, *Kölnische Zeitung*, 4. oktoober 1941, lk 1.

⁹⁵ Catherine A. Epstein, *Nazi Germany: Confronting the Myths* (Chichester: John Wiley & Sons, 2015), lk 141.

⁹⁶ David E. Murphy, *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa* (New Haven: Yale University Press, 2006), lk 233.

⁹⁷ Hermann Hoth, Linden Lyons, *Panzer Operations: Germany's Panzer Group 3 During the Invasion of Russia 1941* (Havertown: Casemate Publishers, 2015), lk 160.

rahvusvahelisele ajakirjandusele, et sõjakäik idas on armeegrupi Timošenko purustamisega otsustatud,⁹⁸ kuna ümberpiiratud väekoondistega on Timošenko kogu Nõukogude rinde viimased allesjäänud, täieliku võitlusvõimega armeed ohverdanud.⁹⁹ Dietrich selgitas juurde, et Moskva vastas olevad Nõukogude armee viimased jäänused olid kahe terasrõnga vahele haaratud ning Wehrmacht tegelevat parasjagu nende hävitamisega.¹⁰⁰

Brjanski-Vjazma lahingute järel tundis Saksa avalikkus suurt võidujoovastust. Seda soosis paljuski režiimi ajakirjandus, mis oli kuulutanud täieliku võidu saavutamist,¹⁰¹ korrates sellega ühtlasi Reichi pressiüleva väljaõeldut loosungit. Nende päevade jooksul avaldas Völkischer Beobachter artikli, mille suur pealkiri teatas: „Suur tund on saabunud: Kampaania idas on otsustatud!“.¹⁰² 11. oktoobril ilmunud Postimehes refereeriti Völkischer Beobachteri artiklit, kuidas Timošenko armeegruppide ümberpiiramisega oli sõjakäik idas otsustatud ja vastase illusioonid purustatud. Muuhulgas oli Postimehe artikli pealkiri isegi põhimõtteliselt identne: „Sõjakäik idas on otsustatud“.¹⁰³

2.2 Sõjapropaganda Brjanski ja Vjazma lahingutest kuni 5. detsembrini

2.2.1 Võidujoovastus ja pealetungi takerdumine

14. oktoobriks olid mõlemad linnad Saksa vägede poolt vallutatud.¹⁰⁴ 16. oktoobril oli Kölnische Zeitungi esilehel rasvase pealkirjaga artikkel „*Der Kessel von Brjansk zerschlagen*“ ehk „Brjanski katel purustatud“. Sellega oli Brjanski-Vjazma topeltlahing lõpule jõudmas ning parasjagu tegeleti veel viimaste vastupanukollete puhastamisega.¹⁰⁵ Piiramislahingute lõpuks oli Punaarmee kaotanud hukkunute ja vangilangenutena 663 000 sõdurit, lisaks oli hävitatud ja sõjasaagiks saadud tuhat tanki ja viis tuhat suurtükki.¹⁰⁶ Kahtlemata oli Brjanski-Vjazma piiramislahingute tulemus Saksa vägedele väga tähtis võit ning toitis jätkuvalt Wehrmachi ülimuslikkuse kuvandit, mistõttu oli kaksiklahing oma toimumise perioodil sõjapropaganda

⁹⁸ Stahel, *Operation Typhoon*, 2013, lk 99–101.

⁹⁹ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 160.

¹⁰⁰ Stahel, *Operation Typhoon*, 2013, lk 100–101.

¹⁰¹ Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 252.

¹⁰² Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 35.

¹⁰³ „Sõjakäik idas on otsustatud“, *Postimees*, 11. oktoober 1941, lk 1.

¹⁰⁴ Murphy, *What Stalin Knew*, 2006, lk 233.

¹⁰⁵ „Der Kessel von Brjansk zerschlagen“, *Kölnische Zeitung*, 16. oktoober 1941, lk 1.

¹⁰⁶ Addington, *The Patterns of War since the Eighteenth Century*, 1994, lk 216.

loomiseks väga soodus. Näitena teatas Kölnische Zeitung, et Punaarmee ümberpiiramine Vjazmast edelas jääb sõjaajalukku kui musternäidis läbimurde- ja hävituslahingust, mis peeti lühikese aja jooksul arvuliselt ülekaalus oleva vaenlase vastu ründajale äärmiselt ebasoodsal maastikul.¹⁰⁷

Brjanski-Vjazma piiramislahingud võimaldasid Postimehel seda selle toimumise perioodil põhimõtteliselt igapäevaselt kajastada, tuues samuti esile peamiselt Saksa armee sõjapidamise meisterlikkust.¹⁰⁸ Propaganda esitles Punaarmee suuri kaotusi ning kaksiklahingute tulemust peeti kaotuste ulatuselt võrdseks isegi Kiievi lahinguga (Punaarmee kaotusteks Kiievi lahingus on hinnatud üle 600 000 sõduri¹⁰⁹).¹¹⁰ Tõenäoliselt ka Punaarmee suurte kaotuste agiteerimise tõttu usuti Saksa avalikkuses põhjendatult, et Brjanski-Vjazma võiduga oli Nõukogude Liidule antud viimane surmav hoop enne talve tulekut.¹¹¹ Postimees vahendas propagandaminister Goebbelsi kõnet, milles ta oli väitnud, et pärast hävituslahinguid olevat iga ähvardav oht idast lõplikult purustatud.¹¹² Strateegiliselt oli Brjanski-Vjazma vallutamise järel oluline kaitserinne enne Moskvat murtud ning armeegrupp *Mitte* käes oli operatiivvabadus pealinna suunas, mis oli ühtlasi nende käeulatuses.¹¹³

14. oktoobril jõudsid Saksa väed Napoleoni sõdades kuulsaks saanud Borodino lahinguväljale, mis jäi Moskvast 110 kilomeetri kaugusele. Järgmisel päeval otsustasid Stalin ja Riigikaitsekomitee evakueerida valitsuse Kuibõševi.¹¹⁴ 16. oktoobril vahendas Postimees uudiseid Nõukogude valitsuse evakueerimisest. Ka suurem osa Moskvast asunud välismaa saatkondadest olevat pealinnast nähtavasti juba lahkunud.¹¹⁵ Moskva tänavatel levis paanika ja rüüstamine, mida olid tagant õhutanud uskumatud kuulujutud, et sakslased olevat juba linnavärvatel.¹¹⁶ Ilmselt läks säärane teave liikvele algselt Nõukogude meediaruumis, kuna Postimehes kirjutati, et Nõukogude ajalehe Pravda kajastuse järgi seisid Saksa väed neljapäeval Moskva juurdepääsude ees ja ähvardasid linna vahetult.¹¹⁷ Küll aga vihjati 17. oktoobril

¹⁰⁷ „Im Kessel von Wjasma“, *Kölnische Zeitung*, 28. oktoober 1941, lk 1.

¹⁰⁸ Vt näiteks „1200 km laiusel rindel ida poole“, *Postimees*, 13. oktoober 1941, lk 1; „Vjasma juures võeti enam kui 350.000 vangi“, *Postimees*, 14. oktoober 1941, lk 1; „Vjasma ruumi suletud vaenlane hävitatud“, *Postimees*, 15. oktoober 1941, lk 1; „Võimas kaksiklahing läheneb lõpule“, *Postimees*, 16. oktoober 1941, lk 1.

¹⁰⁹ Alexander Hill, *The Red Army and the Second World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), lk 247.

¹¹⁰ „Möödunud sõjanädal idarindel“, *Postimees*, 28. oktoober 1941, lk 1.

¹¹¹ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 34–35.

¹¹² „Dr. Goebbelsi kõne“, *Postimees*, 16. oktoober 1941, lk 1.

¹¹³ Hoth, Lyons, *Panzer Operations*, 2015, lk 160.

¹¹⁴ Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 254.

¹¹⁵ „Moskva teatab: Nõukogude rinne läbi murtud“, *Postimees*, 16. oktoober 1941, lk 1.

¹¹⁶ Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 255.

¹¹⁷ „Odessa langenud. Võitlused Moskva ees“, *Postimees*, 17. oktoober 1941, lk 1.

Postimehes Saksa vägede distantsi pealinnast, mainides, et paljudes kohtades toimusid lahingud umbes 100 kilomeetri kaugusel Moskvast välise kaitseliini vastu.¹¹⁸

Moskvas valitsenud kaose tõttu kuulutati välja piiramiseseisukord ning olukorda saadeti stabiliseerima NKVD laskurpolgud, kes lasid kohapeal maha desertööre ja rüüstajaid, mistõttu suudeti kord saavutada äärmise brutaalsusega. Stalin otsustas siiski Moskvasse jääda ja andis sellest ka rahvale raadio kaudu teada.¹¹⁹ Ajutisest tekkinud kriisiolukorrast lõikas Saksa propaganda suurt kasu. Avalikkusele illustreeriti toimuvat kui „bolševismi viimsepäeva“, kuna propaganda väitel oli sõjatulemus idas juba otsustatud¹²⁰ ning vahendati isegi Nõukogude raadio märget, mille kohaselt Moskva olukord olevat olnud lootusetu.¹²¹ Sellel perioodil kirjutatakse ka Moskva sõjalisest kindlustamisest, sh tänavate mineerimisest ja tähtsamate ühenduste varustamisest plahvatusseadeldistega.¹²² 21. oktoobril teatas Postimees Nõukogude valitsuse paiknemisest Kuibõševis. Muuhulgas toodi välja ka Stalini dekreet piiramiseseisukorra kohta ning kirjutati Moskva elanike sõjalisest väljaõppest pealinna kaitseks.¹²³ Tõenäoliselt tahtis propaganda selliste uudiste vahendusel avalikkusele demonstreerida, et Nõukogude Liit ei ole suuteline enda pealinna kaitset organiseerima ning Moskva vallutamine Saksa vägede poolt olevat vältimatu ja kommunismi kokkuvarisemine saab toimuma ühes sellega. Ilmselt suutis propaganda seeläbi ka avalikkust jätkuvalt võidulaine eufoorias hoida.

Kuid oktoobri teisel poolel armeegrupi *Mitte* edasiliikumine aeglustus, sest Brjanski-Vjazma lahingu järel oli vajalik Punaarmee sõjavangidega majandada. Edasiliikumist pidurdas oluliselt ka süvenev varustamisprobleem, kuna Saksa väeüksused liikusid raudtee sõlmpunktidest üha kaugemale.¹²⁴ Juurdeveoprobleemid kujunesid üha suuremaks katsumusteks, kuna Nõukogude Liidus leidis vähe kasutuskõlblikke maanteid ja raudteid. Wehrmacht oli Lääne-Euroopa ja Poola asfaltteedel liikumisega harjunud ja nende arenenud infrastruktuur oli mobiilsele liikumisele suureks abiks olnud.¹²⁵ Sillutamata teed muutusid vihmajude tõttu kiiresti porimülgasteks, mistõttu takerdus edasiliikumine veelgi.¹²⁶

¹¹⁸ Sealsamas.

¹¹⁹ Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 255.

¹²⁰ „Ülesmäge“, *Postimees*, 17. oktoober 1941, lk 1.

¹²¹ „Moskva teatab: Nõukogude rinne läbi murtud“, *Postimees*, 16. oktoober 1941, lk 1.

¹²² „Võimas kaksiklahing läheneb lõpule“, *Postimees*, 16. oktoober 1941, lk 1.

¹²³ „Nõukogude valitsus kolis Kuibõševi“, *Postimees*, 21. oktoober 1941, lk 1.

¹²⁴ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 36.

¹²⁵ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz elu*, 2014, lk 130.

¹²⁶ Addington, *The Patterns of War since the Eighteenth Century*, 1994, lk 216.

Kõikidest raskustest tingituna peatas armeegrupi *Mitte* ülem von Bock pealetungi 30. oktoobril.¹²⁷ Saksa armee edasiliikumise probleemid või pealetungi aeglustumine käimasoleval perioodil otsest kajastamist *Postimehes* ei leidnud. Propaganda küll teadvustas kehvasid ilmastikuolusid, kuid teatas vastupidiselt, et halbadele ilmastikuoludele vaatamata liiguvad väed idarindel jõudsasti edasi.¹²⁸ Siiski – oktoobri lõpus ja novembri alguses võib *Postimehes* täheldada rindeoperatsioonide tugevat esiletõstmist teistes piirkondades, kus Wehrmachi pealetung edenes ilmselt plaanipärasemalt. Pealetungi edenemist Moskva suunas kajastati sel perioodil oluliselt vähem. Peamine fookus suunati Ukraina piirkonnas toimunud lahingutele¹²⁹ või kirjutati palju Soome vägede edukast pealetungist.¹³⁰ Tõenäoliselt kasutati sellist taktikat avalikkuse tähelepanu ajutiseks eemale hajutamiseks, kuna tegelikkuseks oli vägede edasiliikumine Moskva suunas osaliselt pidama jäänud ning propagandal ei olnud kõnesoleval perioodil midagi suuremat kajastada.

On tõenäoline, et Saksa propaganda üritas samaaegselt avalikkust veenda, otsekui peaks Nõukogude Liidu pealinna hõivamine jätkuvalt lähiaja jooksul teostuma. Näiteks kirjutas *Postimees* 22. oktoobril, et Moskva vallutamise päev sõltub Saksa ülemjuhatuselt.¹³¹ Kaks päeva hiljem teatati, et Saksa väed asusid pealinnast 60 km kaugusel ning et parasjagu liiguti kiiresti edasi.¹³² Samuti agiteeris propaganda Saksa õhujõudude rünnakuid Moskvale, demonstreerides seeläbi, kui lähedal asusid nende väekoondised linnale.¹³³

2.2.2 Pealetung jätkub

Armee liikumist takistavad mudaväljad külmusid 7. novembriks, markeerides ühtlasi talve saabumist.¹³⁴ Jätkuvalt ebasoodsad ilmastikutingimused ja nn „kindral Talve“ saabumine pakkus Briti propagandistidele võimaluse sakslaste moraali õõnestamiseks, millele Saksa

¹²⁷ Mitcham, Mitcham Jr., *Men of Barbarossa*, 2009, lk 212.

¹²⁸ Vt: „Võidurikas nädal idarindel“, *Postimees*, 22. oktoober 1941, lk 2; „Edasitungimine mudas ja lumelõrtsis“, *Postimees*, 28. oktoober 1941, lk 1.

¹²⁹ Vt: „Vallutati sissepääs Krimmi poolsaarele“, *Postimees*, 30. oktoober 1941, lk 1; „Krimmis vaenlane täies põgenemishoos“, *Postimees*, 1. november 1941, lk 1; „Krimmi pealinn Simferopol Saksa vägede käes“, 3. november 1941, lk 1.

¹³⁰ „Soome vägede kiire edasitung“, *Postimees*, 29. oktoober 1941, lk 1; „Häid edusamme Soome rindel“, *Postimees*, 3. november 1941, lk 1; „Bolševikkude liinide kokkuvarisemine“, *Postimees*, 5. november 1941, lk 1.

¹³¹ „Moskva vallutamise päev sõltub Saksa ülemjuhatuselt“, *Postimees*, 22. oktoober 1941, lk 1.

¹³² „Moskva väline kaitseliin laial rindel läbi murtud“, *Postimees*, 24. oktoober 1941, lk 1.

¹³³ Vt: „Moskvat pommitatakse öösel ja päeval“, *Postimees*, 23. oktoober 1941, lk 1; „Pommitabamusi Kremlile“, *Postimees*, 27. oktoober 1941, lk 1; „Elu Moskvast“, *Postimees*, 6. november 1941, lk 1.

¹³⁴ Addington, *The Patterns of War since the Eighteenth Century*, 1994, lk 216.

propaganda pidi ilmselt kuidagi vastu astuma. Sellekohane näide pärineb 10. novembrist, kui Postimehes käsitleti Völkischer Beobachteris ilmunud artiklit Briti propaganda kohta.¹³⁵ Kahtlemata oli sellel välisel propagandal tuntav mõju Saksa propagandamasinale, kuna propagandaminister Goebbels jälgis erilise tähelepanelikkusega Briti propagandakorraldust ja selle võtteid. Briti propaganda oli Esimese maailmasõja perioodil sügavat muljet avaldanud ka Hitlerile ning pärast 1939. aastat loodi Saksamaal paljud propagandaplakatid just selle eeskujul.¹³⁶ Postimehes refereeritud nn Briti propaganda tugines „ajaloolistele faktidele“, kui 1915. aasta hilissügisel Saksa vägede ofensiiv idarindel peatati ning sellest järeldasid Briti propagandistid, et hilissügisest alates pole Venemaal ilmastikuolude tõttu võimalik suuremaid rindeoperatsioone läbi viia. Völkischer Beobachter põhjendas 1915. aasta ofensiivi peatumise põhjuseid, välistades selgelt ebasoodsad ilmastikuolud. Samuti kinnitati, et pakane või teised ebasoodsad ilmastikuolud ei ole suutnud takistada Wehrmachi rünnakuid idarindel.¹³⁷ Tegelikult võimaldas pinnase külmumine jätkata Saksa vägede edasitungi alles 15. novembril,¹³⁸ millega algas Moskva vallutamise viimane etapp.¹³⁹

9. novembri aastapäeva kõnes Müncheneri Löwenbräukelleris oli Hitler enesekindlalt kuulutanud Nõukogude Liidu esimese nelja ja poole kuu jooksul toimunud lahingute kaotused hinnanguliselt 8-10 miljonile sõdurile.¹⁴⁰ Tema sõnade järgi ei oleks mitte ükski armee maailmas sellisest kaotusest taastuda suutnud, isegi mitte Punaarmee.¹⁴¹ 9. novembri aastapäevakõne oli idarinde sõjapropaganda võtmes kahtlemata suuremahuline propagandaüritus, kus sai propageerida Punaarmee massiivseid kaotusi, Saksamaa kiiret edasitungi alates sõjakäigu algusest ning idarinde kampaania seniseid saavutusi. Seda, et tegemist oli suursuguse propagandaüritusega, ilmestab tõsiasi, et nii Saksamaa kui ka okupeeritud Eesti meediaruumis pühendati kaks suurt lehekülge Hitleri kõne kajastamiseks, mis jagati teemade kaupa eraldi peatükkideks. Kölnische Zeitung avaldas vastava artikli juba järgmisel päeval,¹⁴² Postimehes avaldati see viivitusega neli päeva hiljem ning muuhulgas rõhutati artiklis, et pealetungi aeglustavad faktorid – kehvad ilmastikuolud või katkine raudtee

¹³⁵ „Talv pole takistuseks“, *Postimees*, 10. november 1941, lk 2.

¹³⁶ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 156.

¹³⁷ „Talv pole takistuseks“, *Postimees*, 10. november 1941, lk 2.

¹³⁸ Gregory Liedtke, *Enduring the Whirlwind: The German Army and the Russo-German War 1941-1943* (Havertown: Helion & Company, 2016), lk 161.

¹³⁹ John Erickson, *The Soviet High Command: A Military-Political History, 1918-1941* (London: Frank Cass, 2001), lk 639.

¹⁴⁰ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 29.

¹⁴¹ Samas, lk 148.

¹⁴² „Der gemeinsame Kampf Europas“, *Kölnische Zeitung*, 10. november 1941, lk 1–2.

– olid kõigest Briti agiteeritud propaganda, sest pealetungi tempo määravat jätkuvalt Wehrmacht ise.¹⁴³

Alates 15. novembrist, kui pealetung Moskva suunas jätkus, liikusid Saksa väed järjekindlalt edasi. Hoolimata Punaarmee ägedast vastupanust, langevatest temperatuuridest ja jätkuvatest varustamisraskustest tekitati Punaarmeele suuri kaotusi.¹⁴⁴ Pealetungi jätkumine demonstreerib selgesti, kuidas Saksa propaganda jätkas varasema enesekindlusega võidukate loosungite agiteerimist. Sellest innustatuna teatas *Kölnische Zeitung* 15. novembril suurejooneliselt, et Napoleoni saatus käimasolevas sõjas ei kordu, kuna venelaste lootused, et Saksa armee edasitungi tulemuseks on kurnav ja pikaajaline positsioonisõda või et väekoondised näljutatakse välja Venemaa avarustes, ei ole seniajani täitunud. Vastupidiselt tuleb oodata, et pärast Punaarmee kaitseliinide lõplikku hävitamist kiireneb Saksa edasitungi tempo tunduvalt.¹⁴⁵ Ühtlasi sai propaganda taaskord õhinal Wehrmachti edusammudest teatada, mida kinnitavad Postimehe artiklid¹⁴⁶ ja kus mainitakse ka Punaarmee ebaõnnestunud rünnakuid.¹⁴⁷ Novembri teises pooles liikusid Wehrmachti üksused jätkuvalt edasi ning Postimehe selle perioodi propagandaloosungid rõhutavad Saksa vägede distantsi kaugust pealinnast Moskvast.¹⁴⁸

Teise trendina kirjeldati Postimehes suurejooneliselt inimhulkade põgenemist ja jätkuvalt kaitserajatiste ettevalmistamist pealinnas Moskvast.¹⁴⁹ Novembri viimastel päevadel teatas Postimees, et operatsioonid arenevad „väga rahuldavalt“¹⁵⁰ ning Saksa väed lähenevad pidevalt ja kavakindlalt Moskvale, mida rünnatakse parasjagu põhjast, lõunast ja läänest.¹⁵¹ Solnetšnogorski linna vallutamise jäi Moskva kõigest 50 kilomeetri kaugusele, millest 25. novembril kirjutas Postimees¹⁵² ja 26. novembril *Kölnische Zeitung*.¹⁵³ 28. novembriks olid mõningad Saksa tankid Moskvast kõigest 20 km kaugusele jäänud¹⁵⁴ ning läbi võimsate

¹⁴³ „Ida loodusvarad kogu Euroopa kasutusse“, *Postimees*, 13. november 1941, lk 1–2.

¹⁴⁴ Liedtke, *Enduring the Whirlwind*, 2016, lk 161.

¹⁴⁵ „Blitzkrieg – ein Nachschubproblem“, *Kölnische Zeitung*, 15. november 1941, lk 1.

¹⁴⁶ Vt: „Uued tulemusrikkad rünnakud käimas“, *Postimees*, 20. november 1941, lk 1; „Rünnakud idarindel jätkuvad edukalt“, *Postimees*, 21. november 1941, lk 1; „Uusi edusamme Donetsis ja idarinde kesksektoris“, *Postimees*, 22. november 1941, lk 1.

¹⁴⁷ Vt: „Vasturünnak löödi tagasi“, *Postimees*, 14. november 1941, lk 1; „Bolševikkude vasturünnak varises kokku“, *Postimees*, 18. november 1941, lk 1.

¹⁴⁸ „Viimased 100 kilomeetrit Moskva ees“, *Postimees*, 12. november 1941, lk 1; „Solnetšnogorski, 50 km Moskvast, Saksa vägede käes“, *Postimees*, 25. november 1941, lk 1; „Idarinne: tugevad vaenlase positsioonid läbi murtud“, *Postimees*, 29. november 1941, lk 1.

¹⁴⁹ „Kaos Moskvast“, *Postimees*, 18. november 1941, lk 1; „Moskvast“, *Postimees*, 24. november 1941, lk 1.

¹⁵⁰ „Solnetšnogorski, 50 km Moskvast, Saksa vägede käes“, *Postimees*, 25. november 1941, lk 1.

¹⁵¹ „Idarinne: tugevad vaenlase positsioonid läbi murtud“, *Postimees*, 29. november 1941, lk 1.

¹⁵² „Solnetšnogorski, 50 km Moskvast, Saksa vägede käes“, *Postimees*, 25. november 1941, lk 1.

¹⁵³ „Fortschritte im mittleren Frontabschnitt“, *Kölnische Zeitung*, 26. november 1941, lk 1.

¹⁵⁴ Liedtke, *Enduring the Whirlwind*, 2016, lk 161.

binoklite võisid sõdurid näha Kremli sibulakupleid.¹⁵⁵ Ilmselt eelnimetatud põhjustel oli ka propagandal põhjust loosungite agiteerimiseks, otsekui peaks pealinna vallutamine olema ainult aja küsimus.

2.3 Sõjapropaganda 5. detsembrist 1941 kuni jaanuarini 1942

2.3.1 Detsembri algus

Nõukogude Liidu pealinn võis olla Saksa vägede käeulatuses, kuid detsembri alguseks olid mitmed armeegrupi *Mitte* kõrgemad ohvitserid mõistnud, et nende kurnatud ja külmunud väeüksused ei suuda praegu Moskvat vallutada.¹⁵⁶ Pärast 29. novembrist ei olnud Moskva peale suunduvad väed nii põhjas kui lõunas edasiliikumiseks võimelised. Külmahajustuste tõttu kannatasid 100 000 saksa sõdurit.¹⁵⁷ Saksa armee peakorterile saadetud 1. detsembri telesõnumis kurtis armeegrupi *Mitte* juht von Bock, et tema kurnatud vägedelt nõutakse võimatuid frontaalrännakuid.¹⁵⁸ Postimehes teatati siiski jätkuvalt Saksa vägede edasiliikumisest Moskva poole.¹⁵⁹ Sarnaselt oli *Kölnische Zeitung* 1. detsembril lakooniliselt kirjutanud, et jalaväe- ja soomusüksuste rünnakud jätkusid Moskva piirkonnas.¹⁶⁰ Päev hiljem teatati, et Saksa väed tungisid vaenlase kaitsesüsteemidesse,¹⁶¹ mida tegelikkuses ei saanud suures mastaabis toimuda, kuna detsembri esimesel nädalal olid väeüksused põhimõtteliselt võimetud edasiliikumiseks.¹⁶²

4. detsembriks olid sakslaste pealetungioperatsioonid Moskva teljel peatatud¹⁶³ – nii Wehrmächti väed kui ka varustus olid pärast pikka pealetungi Moskva lähistelevälja jõudes kurnatud.¹⁶⁴ Propagandaajaloolase Randall Bytwerki hinnangul oli Saksa propaganda tegemine lihtne kuni 1941. aasta detsembrini, mil Wehrmacht saavutas ridamisi võite üksteise järel, kuid

¹⁵⁵ Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 257.

¹⁵⁶ Samas, lk 259.

¹⁵⁷ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 202.

¹⁵⁸ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 30.

¹⁵⁹ „Edasi Nõukogude pealinna poole“, *Postimees*, 2. detsember 1941, lk 1.

¹⁶⁰ „Schwerste Verluste der Sowjets“, *Kölnische Zeitung*, 1. detsember 1941, lk 1.

¹⁶¹ „Tief im Moskauer Verteidigungssystem“, *Kölnische Zeitung*, 2. detsember 1941, lk 5.

¹⁶² Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 203.

¹⁶³ Liedtke, *Enduring the Whirlwind*, 2016, lk 162.

¹⁶⁴ Henrik O. Lunde, *Hitler's Wave-Breaker Concept: An Analysis of the German End Game in the Baltic* (Havertown: Casemate Publishers, 2013), lk 39.

sõjaolukorra halvenes muutus ka propaganda tegemine keerukamaks.¹⁶⁵ Detsembris ongi märgata kannapööret propagandas: Postimehes avaldati, et Nõukogude Liidu pealinna vallutamine ei olnud enam peamine sõjaline eesmärk – sellest tähtsam oli tõmmata viimased Punaarmee jõud lahingutegevusse.¹⁶⁶ Üheks propagandanihke põhjuseks oli mõistagi asjaolu, et Wehrmacht polnud suuteline Moskvat enam käimasoleval ajal hõivama. Olukorras aga, kus propaganda oli mitu kuud avalikkusele pealinna vallutamist agiteerinud, siis ei tulnud Saksa vägede suutmatuse avalik tunnistamine ilmselt kõne allagi. Arvatavasti pidi uus eesmärk – kaasata viimased vastase väekoondised lahingutegevusse – näiliselt Wehrmachti kõikumatu dominantsi püsimumist demonstreerima, hoolimata rindetegevuse ebasoodsatest tingimustest.

2.3.2 Punaarmee vastupealetungist tingitud muudatused Saksa sõjapropagandas

5. detsembril alustas Punaarmee Moskva ees vastupealetungi¹⁶⁷ ning teatud rindelõikudes saavutati ohtlikke läbimurdeid, mis hakkasid ohustama Saksa tankide ründetiibu.¹⁶⁸ Punaarmee üldine pealetung kasvaski välja Moskva kaitseks suunatud vastupealetungist, mis omakorda koosnes mitmetest lahingute seeriast.¹⁶⁹ 6. detsembril levisid vasturünnakud üle kogu Moskva rinde ning Wehrmachti vägesid hakkas ähvardama ümberpiiramiseoht.¹⁷⁰

Kulus mitu päeva, enne kui Saksa sõjaväe ülemjuhatus mõistis Punaarmee vastupealetungist tingitud olukorra tõsidust.¹⁷¹ Postimehe näitel ilmneb, et 8. detsembril teadvustas propaganda Punaarmee rünnakuid „idarinde mõningates punktides“, kuid teatati nende tagasi tõrjumisest.¹⁷² Kuigi konkreetseid piirkondi polnud artiklis ära märgitud, siis väga tõenäoliselt mõeldigi siinjuures Moskva piirkonda. Ka Kölnische Zeitung teatas samaaegselt ja ebamääraselt, et Punaarmee rünnakuid tõrjuti mitmel pool idarindel.¹⁷³ Järgmisel päeval kirjutas Postimees: „Operatsioonide jätkamine ja võitlusviis idas on nüüdsest peale tingitud saabunud vene talvest. Idafrondi laiadel aladel leiab aset ainult kohalik võitlustegevus.“ Rõhutati, et Saksa vägesid ei ole vaja eksponeerida kärelda talve raskustele ning ulatuslikumaid operatsioone pole võimalik

¹⁶⁵ Bytwerk, „Grassroots Propaganda in the Third Reich“, 2010, lk 100.

¹⁶⁶ „Moskva lahing“, *Postimees*, 3. detsember 1941, lk 1.

¹⁶⁷ Roberts, *Stalin's Wars*, 2007, lk 88.

¹⁶⁸ Liedtke, *Enduring the Whirlwind*, 2016, lk 162.

¹⁶⁹ Erickson, *The Soviet High Command*, 2001, lk 659.

¹⁷⁰ Liedtke, *Enduring the Whirlwind*, 2016, lk 162.

¹⁷¹ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 151.

¹⁷² „Saksa õhu- ja merejõudude uued edud“, *Postimees*, 8. detsember 1941, lk 2.

¹⁷³ „Luftwaffe an der Ostfront stark tätig“, *Kölnische Zeitung*, 8. detsember 1941, lk 1.

läbi viia 25–35 kraadi alla nulli Celsiuse järgi.¹⁷⁴ Eeltoodu pinnalt pidi propaganda kuidagiviisi avalikkusele põhjendama, miks väeüksuste edasiliikumist enam ei toimu. Kuigi Punaarmee pealetung oli alles algstaadiumis ja hoogu kogumas, siis ei hakanud propagandaaparatuur nähtavasti sündmustest ette ruttama ega rääkima suuremast Punaarmee pealetungist Moskva ruumis. Imselt leiti esialgu sobivaks põhjenduseks süüdistada külma talve saabumist, mistõttu sai õigustada kaitseliinide õgvendamise vajadust ja keskendumist „kohalikele aktsioonidele“.¹⁷⁵

Punaarmee vastupealetung sundis Wehrmachi propagandaosakonda 10. detsembril uued „propagandaalased juhised“ välja andma, kuna mõisteti, et Nõukogude propaganda haarab vastupealetungi edenedes initsiatiivi. Saksa propaganda uute juhiste põhjal oli uus hoiak kajastada lahinguoperatsioonide seiskamist idarindel.¹⁷⁶ Ainuüksi päev hiljem oli Hitler riigipäeva istungil avalikkusele teatanud, et ainult talve tulek takistab operatsioone idarindel, suve saabumine ei suuda aga operatsioone enam peatada.¹⁷⁷ On alust arvata, et uute propagandajuhiste pinnalt kujuneski edaspidi peamiseks idarinde sõjauudiseks üksnes edukate kaitselahingute pidamine Punaarmee vastu. 13.–14. detsembri nädalavahetusel teatati Saksa meediaruumis kohalikest vaenlase vägede rünnakutest ning Punaarmee suurtest kaotustest, mis olid tekitatud Saksa armee ja õhuväe Luftwaffe poolt.¹⁷⁸ Seda kinnitab ka Kölnische Zeitung 13. detsembril ilmunud numbris.¹⁷⁹ Idarinde kaitselahingute uudised kordavad järgmistel päevadel põhimõtteliselt ühte ja sama sõnumit.¹⁸⁰ Muuhulgas võib ühe muutusena märgata, et kui operatsiooni „Taiifuun“ varasematel kuudel olid idarinde võidukad sõjauudised reeglina esimesel või teisel leheküljel väljatoodud, siis nüüd olid sõjateatiseid „peidetud“ juba kaugematele lehekülgedele.

Postimehe uudised idarinde kohta muutusid alates Punaarmee vastupealetungist aina lakoonilisemaks, mida teiste sõjateadete kõrval teatati justkui möödaminnes ja ainult paari lausega. Rindeolukorda kirjeldavad teated ühtivad peaaegu identselt Saksa meediaruumi sõnumitega: idarindel toimuvad ainult Punaarmee kohalikud rünnakud, mis lüüakse edukalt tagasi ja vastasele tekitatakse raskeid kaotusi. Sarnaselt said suure tähelepanu osaliseks Saksa

¹⁷⁴ „Idarindel saabus vene talv“, *Postimees*, 9. detsember 1941, lk 1.

¹⁷⁵ Sealsamas.

¹⁷⁶ Buchbender, *Das tönende Erz*, 1978, lk 116.

¹⁷⁷ „Saksamaa ja Itaalia teevad Roosevelti provokatsioonidest järeldused“, *Postimees*, 12. detsember 1941, lk 1.

¹⁷⁸ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 270–271.

¹⁷⁹ „Militärische Ziele Moskaus angegriffen“, *Kölnische Zeitung*, 13. detsember 1941, lk 5.

¹⁸⁰ Vt: „An der winterlichen Ostfront“, *Kölnische Zeitung*, 15. detsember 1941, lk 3; „Britischer Kreuzer vor Alexandrien versenkt“, *Kölnische Zeitung*, 16. detsember 1941, lk 5; „Schwere Verluste der Bolschewisten“, *Kölnische Zeitung*, 18. detsember 1941, lk 5; „Britischer Kreuzer vor Alexandrien versenkt“, *Kölnische Zeitung*, 19. detsember 1941, lk 5.

õhujõudude efektiivsed ja lakkamatud rünnakud vaenlase positsioonidele.¹⁸¹ Selliste uudiste edastamisega prooviti varjata ilmselt tõsiasi, et tegelikkuses sai Punaarmee plaan Saksa väekoondised ümber piirata üha selgemaks ning see sundis sakslasi järjest taganema.¹⁸² Punaarmee ebaõnnestunud rünnakukatsete agiteerimist kasutati osaliselt tõenäoliselt ka selleks, et ohjeldada Nõukogude vastupropaganda võimaliku mõju kasvu kriitilisel perioodil.

Võib spekuloida, et detsembriks, kui idarinde lahingutegevus oli kestnud peaaegu pool aastat, tundis Reichi valitsev režiim teatud survet mainida sõjakäigu seniseid kaotusi. Detsembris avalikustaski Hitler, et alates idarinde kampaania algusest (22. juunist) oli lahingutegevuses langenud umbes 160 000 Saksa sõdurit.¹⁸³ Postimehes tsiteeriti Hitleri kõnet, teatades 162 314 langemist, muuhulgas toodi välja sellekohane võrdlus Esimese maailmasõja Somme'i lahinguga.¹⁸⁴ Tegelikkuses ei avalikustanud propaganda idarinde hukkunute kohta isegi ligilähedast arvu. Avalikkusele teatatud kogunumber oli oluliselt pisendatud, sest hiljutised uurimused paljastavad, et novembri lõpuks olid sakslaste tegelikult kaotused umbkaudu 282 000 surnut ning detsembri lõpuks oli see arv tõusnud 324 000.¹⁸⁵ Sellest järeldub, et režiimi propaganda manipuleeris avalikkusele edastatud informatsiooni ning esitas valeandmeid idarinde tegelike inimkaotuste kohta.

16. detsembril andis Hitler korralduse asuda kogu idarinde ulatuses kaitsepositsioonidele,¹⁸⁶ kuid kivikõvasesse pinnasesse polnud kaitsepositsioonide rajamine võimalik,¹⁸⁷ mistõttu 15. ja 16. detsembril vallutas Punaarmee tagasi Moskva-Leningradi raudtee ääres olevad olulised Klini ja Kalinini linnad Moskvast põhja pool.¹⁸⁸ Nende päevade jooksul intensiivistus sõjauudiste arv Postimehes.¹⁸⁹ Jätkuva trendina ei teatatud propaganda poolt Saksa armee tagasilöökidest, kaotatud territooriumitest ega keerulistest situatsioonidest rinnetel. Postimehe

¹⁸¹ „Saksa õhujõudude purustavaid lööke Nõukogudele“, *Postimees*, 11. detsember 1941, lk 2; „2 Briti sõjalaeva raskesti vigastatud“, *Postimees*, 12. detsember 1941, lk 1; „27.700 brt. merepõhja“, *Postimees*, 13. detsember 1941, lk 2; „Edukaid õhurünnakuid Nõukogude sõjalistele objektidele“, *Postimees*, 14. detsember 1941, lk 2; „Saksa õhujõudude valusaid hoope Nõukogudele“, *Postimees*, 15. detsember 1941, lk 1; „Purustavaid lööke Nõukogude ja Briti kolonnidele“, *Postimees*, 16. detsember 1941, lk 1; „Veel üks Churchill'i ristleja merepõhjas“, *Postimees*, 17. detsember 1941, lk 1.

¹⁸² Antony Beevor, *Stalingrad*, tlk Vello Lään (Tallinn: Olion, 2002), lk 45.

¹⁸³ Herf, *The Jewish Enemy*, 2006, lk 140.

¹⁸⁴ „Saksamaa ja Itaalia teevad Roosevelti provokatsioonidest järeldused“, *Postimees*, 12. detsember 1941, lk 1.

¹⁸⁵ Herf, *The Jewish Enemy*, 2006, lk 140.

¹⁸⁶ Hugh Redwald Trevor-Roper (toim), *Hitler's War Directives 1939-1945*, Pan Books, M146 (London: Pan Books, 1966), lk 170.

¹⁸⁷ Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 264.

¹⁸⁸ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 270–271.

¹⁸⁹ „Saksa õhujõudude valusaid hoope Nõukogudele“, „Itaalia vägede edu idas“, *Postimees*, 15. detsember 1941, lk 1; „Purustavaid lööke Nõukogude ja Briti kolonnidele“, „Nõukogude pataljon hävitatud“, „Nõukogud kaotasid 21 lennukit“, *Postimees*, 16. detsember 1941, lk 1.

tolleaegsed artiklid kajastasid jätkuvalt Punaarmee nurjunud rünnakuid ja suuri kaotusi, andes ebaõige pildi rindel tegelikkuses toimunud sündmustest.

Punaarmee pealetungi edenedes seisis Saksa propaganda üha rohkem silmitsi probleemiga, kuidas leida veenvaid põhjendusi kirjeldamiseks avalikkusele olukorda idarindel.¹⁹⁰ 17. detsembril teatati Saksa avalikkusele, et üleminekul ründeoperatsioonidelt talvisele positsioonisõjale tehakse plaanipäraselt vajalikke parandusi ja rinde lühendamist idarinde eri sektorites,¹⁹¹ mida kinnitas ühtlasi ka Kölnische Zeitung artikkel pealkirjaga „Uebergang zum Stellungskrieg der Wintermonate“ („Üleminek talvekuude positsioonisõjale“).¹⁹² Postimehes korraliti sama loosungit põhimõtteliselt sõna-sõnalt: „Üleminekul rünnakoperatsioonidelt talvekuude positsioonisõjale, teostatakse praegu mitmetes idarinde sektorites plaanikindlalt vajalikke rindejoone parandusi ja lühendusi.“¹⁹³ Nähtavasti üritas propaganda isegi väga keerulises olukorras avalikkust veenda, et Wehrmacht domineeris jätkuvalt rindetegevuses, hoolimata Punaarmee pealetungist. Aastaajast tingitud „talvepausi“ interpreteeriti kui ettevalmistust „uuteks otsustavateks löökideks“ vaenlase pihta.¹⁹⁴ Seda iseloomustab selgesti Postimehe artiklis kirjutatu, et „kaevikusõda on lihtne ettevalmistus ulatuslikkudeks operatsioonideks eesoleval kevadel ja suvel“.¹⁹⁵ Taaskord oli toimunud propagandanihe: talvelahingud ja positsioonisõda enam suurt tähtsust ei omanud ning idarinde kampaania pidi näiliselt kuni tuleva aastani ajutiselt pausile jääma. Pealetungi jätkamist kevade saabudes mõõnis mõned päevad hiljem ka Hitler oma pöördumises.¹⁹⁶

18. detsembril anti Saksa väekoondistele käsk, mis keelas taganemise ja nõudis fanaatilist vastupanu Punaarmee edasitungile,¹⁹⁷ positsioone väljaspool Moskvat pidi hoidma iga hinna eest „tagajärgedele vaatamata“.¹⁹⁸ Paraku oli selleks ajaks selge, et Punaarmee vasturünnakute tõttu ei kujutanud armeegrupi *Mitte* lõunatiib Moskvale enam suuremat ohtu,¹⁹⁹ kuid sellest Saksa propaganda peavoolumeedias ei kirjutatud. Küll aga mainiti 19. detsembril esimest korda Saksamaa meediaruumis, et vaenlase rünnakute vastu peetakse „raskeid lahinguid“²⁰⁰ ning päev hiljem teatati idarinde ägedatest lahingutest ka Eesti avalikkusele. Mõistagi mainiti

¹⁹⁰ Buchbender, *Das tönende Erz*, 1978, lk 117.

¹⁹¹ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 270–271.

¹⁹² „Uebergang zum Stellungskrieg der Wintermonate“, *Kölnische Zeitung*, 17. detsember 1941, lk 5.

¹⁹³ „Idas üleminek talvekuude positsioonisõjale“, *Postimees*, 18. detsember 1941, lk 1.

¹⁹⁴ Buchbender, *Das tönende Erz*, 1978, lk 117.

¹⁹⁵ „Idas üleminek talvekuude positsioonisõjale“, *Postimees*, 18. detsember 1941, lk 1.

¹⁹⁶ „Juht võttis üle maaväe ülemjuhatus“, *Postimees*, 22. detsember 1941, lk 1.

¹⁹⁷ Roberts, *Stalin's Wars*, 2007, lk 112.

¹⁹⁸ Stephen J. Lee, *Hitler and Nazi Germany* (Oxfordshire: Routledge, 2010), lk 188.

¹⁹⁹ Erickson, *The Soviet High Command*, 2001, lk 659.

²⁰⁰ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 270.

lahingute puhul endiselt raskeid kaotusi vaenlase poolel²⁰¹ ning järgnevate detsembrikuu päevade jooksul muutus Postimehes ägedate lahingute kajastamine tavapäraseks ja monotoonseks.²⁰²

19. detsembril oli Hitler kindralfeldmarssali Walther von Brauchitschi armee ülemjuhataja kohalt tagandanud ning vägede juhtimise enda peale võtnud. See tähendas, et edaspidi omistati Wehrmachi õnnestumised või ebaõnnestumised Hitleri enda nimele.²⁰³ Von Brauchitsch vabastati ametist tseremoniaalselt ning saadeti pensionile.²⁰⁴ Maavägede ülemjuhataja vahetumise teadaanne avalikustati 22. detsembril ühtlasi nii Saksa²⁰⁵ kui ka Eesti meediaruumis.²⁰⁶ Nii *Kölnische Zeitung*²⁰⁷ kui ka *Postimees*²⁰⁸ tõid sel puhul üheselt välja Hitleri isikliku üleskutse maaväe ja Relva-SS sõduritele. Tagandatud von Brauchitschil lubati esitada ametlik hüvastijätt, kus ta väljendas veendumust, et Hitler viib Saksamaa kindlalt võidule. Ta selgitas samuti, et ametist lahkumine oli olnud tema enda otsus varasema südamehaiguse tõttu.²⁰⁹ Postimehes avaldatigi väike artikkel tema „lahkumispäevakäsust“ jõululaupäeval, kus avalikkusele teatati, et von Brauchitsch palus ennast ise oma südamehaiguse pärast maavägede ülemjuhataja kohalt tagandada.²¹⁰ Tegelikult oli Hitler senise maavägede ülemjuhataja vabastanud ametist seetõttu, kuna idarinde kampaania ei olnud 1941. aasta lõpuks saavutanud oma peamiseid eesmärke. Kuna propaganda oli kujutanud Saksa armeed kui kõikvõimast ja eksimatut jõudu, siis von Brauchitschi tagandamine oli osaliselt kui Saksamaa nõrkuse tunnistamine.²¹¹ Ilmselt ka sellel põhjusel pidi propaganda väitma, et endine armee ülemjuhataja oli astunud tagasi enda soovil. Kui Postimehes toodi välja, et tema tagasiastumise seisukohast sai määravaks südamehaigus,²¹² siis tegelikkuses oli novembri alguses von Brauchitschi tõepoolest tabanud südameinfarkt²¹³ ning seda sai nähtavasti ka mõjusaks ettekäändeks tuua.

²⁰¹ „Jälle üks Churchilli ristleja merepõhja“; „Soome jõud kõikjal edukad“, *Postimees*, 20. detsember 1941, lk 1.

²⁰² „5 Briti laeva, kokku 25. 000 brt, uputatud“, *Postimees*, 21. detsember 1941, lk 3; „Ägedad võitlused idarinde kesksektoris“, *Postimees*, 22. detsember 1941, lk 3; „Üks Briti lennukite emalaev merepõhja“, *Postimees*, 23. detsember 1941, lk 1; „Rasked võitlused idarinde kesksektoris“, *Postimees*, 24. detsember 1941, lk 3.

²⁰³ Christina Morina, *Legacies of Stalingrad: Remembering the Eastern Front in Germany Since 1945* (New York: Cambridge University Press, 2011), lk 22.

²⁰⁴ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 37.

²⁰⁵ Samas, lk 151.

²⁰⁶ „Juht võttis üle maaväe ülemjuhatus“, *Postimees*, 22. detsember 1941, lk 1.

²⁰⁷ „Der Führer übernimmt das Oberkommando des Heeres“, *Kölnische Zeitung*, 22. detsember 1941, lk 1.

²⁰⁸ „Juht võttis üle maaväe ülemjuhatus“, *Postimees*, 22. detsember 1941, lk 1.

²⁰⁹ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 272.

²¹⁰ „Brauchitschi lahkumispäevakäsk“, *Postimees*, 24. detsember 1941, lk 3.

²¹¹ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 39.

²¹² „Brauchitschi lahkumispäevakäsk“, *Postimees*, 24. detsember 1941, lk 3.

²¹³ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 39.

20. detsembril oli propagandaminister Goebbels raadio kaudu edasi andnud Hitleri erakordse avalduse *Wintersachensammlung*'i kohta, mis käsitles sõduritele talveriiete kogumist.²¹⁴ Kolmanda Reichi juhtkond ei olnud armeeüksuste talveriietusega varustamisele suurt rõhku pannud, sest eelduste järgi pidi operatsioon „Barbarossa“ olema sügiseks lõppenud. Valimatult alustati tsiviilmajandusest karusnahkmantlite, kinnaste ja sallide kogumist.²¹⁵ Läbi talveriietuse kogumise püüti kujutada ka rindesõdurite ja kodumaal olevate sakslaste ehk *Volksgemeinschaft*'i ühtsust.²¹⁶ 21. detsembril avaldas Kölnische Zeitung artikli „Hier kann die Heimat helfen“ („Kodumaad saab aidata siin“), kus anti edasi propagandaministri kõne ja teatati, et talveriiete kogumine algab 27. detsembril ja kestab kuni uue aasta 4. jaanuarini. Talveriietest olid oodatud näiteks sokid, karusnahast jakid ja vestid, võimalusel karusnahaga vooderdatud riided, soojad villased riided jm. Muuhulgas ka igasugused peakatted, pulsi- ja põlvesoojendajad, rinna- ja kopsukaitsmed. Oma kõnes oli propagandaminister rõhutanud, et tänu võitlusrinde sõduritele – kes Euroopa erinevates piirkondades ja laial idarindel kindlustavad kodumaa ja rahva turvalisuse – saavad sakslased kodudes tähistada tagasihoidlikke, kuid siiski turvalisi jõule. Ta lisas, et siinkohal saabki kodumaa minna kaugemale pelgalt tänusõnadest ning läbi talveriiete kogumise väljendada oma solidaarsust sõdurite vastu. Seetõttu otsustas ta nimetada kogumiskampania „Saksa rahva jõululingituseks idarindele“.²¹⁷ Pärast kogumiskampania avalikustamist läks moraal Saksa avalikkuses mõneks ajaks madalseisu.²¹⁸ Siiski tugevdas see oluliselt sidemeid kodumaa ja lahingurinde vahel, mida propaganda suutis teatud edukusega ära kasutada. 14. jaanuaril 1942 tegi Goebbels raadio kaudu teatavaks, et kampania käigus koguti kokku üle 67 232 000 ühiku riietust, mis tema sõnade järgi olid veenvad tõendid sellest, et Saksa rahvas oli valmis seda sõda kuni võiduni läbi viima.²¹⁹ Talveriiete kogumise kampania võiks olla sobilik näide sellest, kuidas sõjaaegne propaganda proovib ümber kohandada ühiskonna prioriteete ja moraalinorme sõja vajadustele vastavaks.²²⁰

Postimehes tehti üleskutse talveriiete kogumiseks pärast jõulupühi. Lugejatele pandi südamele, et rindesõduril peaksid olema suuremad õigused soojematele riietele kui selle omanikul,²²¹

²¹⁴ Samas, lk 271.

²¹⁵ Johannes Steinhoff, Peter Pechel, Dennis Showalter (koost), *Deutsche im Zweiten Weltkrieg: Zeitzeugen sprechen* (München: Schneekluth, 1989), lk 196.

²¹⁶ Mawdsley, *December 1941*, 2011, lk 271.

²¹⁷ „Hier kann die Heimat helfen!“, *Kölnische Zeitung*, 21. detsember 1941, lk 1–2.

²¹⁸ Echternkamp, „Hitler's Charismatic Rule“, 2008, lk 29.

²¹⁹ Welch, *The Third Reich*, 2002, lk 134.

²²⁰ Toby Clark, *Art and propaganda in the twentieth century: the political image in the age of mass culture* (London: Calmann and King, 1997), lk 103.

²²¹ „Juhi üleskutse“, *Postimees*, 27. detsember 1941, lk 1.

mida rõhutati selgelt ka Eesti avalikkusele. Mõistetavalt kasutati seda ka propaganda poolt ära, kui toodi välja, et eestlaste tänulikkust tuleb avaldada saksa sõduritele bolševismi käest vabastamise eest.²²² Talveriiete kogumise kampaania osutus Eestis edukaks – balti rahvaste hulgas said eestlased koguni esikoha. Kaasaegsete Julgeolekupolitsei aruannete põhjal kaldus eestlane sõdurile kui sellisele andma kõikidel elualadel eesõigust,²²³ samuti valitses selge solidaarsus rindel võitleva Wehrmachtiga.²²⁴

2.3.3 Operatsiooni „Taifuun“ tulemused ning selle mõjud sõjapropagandale

Punaarmee vastupealetungi algusest 6. detsembrist kuni 25. detsembrini suudeti armeegrupp *Mitte* Moskvast edukalt kaugemale tõrjuda. Kuigi Punaarmee tõi ainuüksi detsembris Moskva rindele sada uut lahingudiviisi,²²⁵ saavutas venelaste talvine vastupealetung vaid osalise edu.²²⁶ Üleüldise pealetungi jaoks jäi Punaarmeel puudu piisavatest reservidest ja laskemoonast, sest Moskva lahingutes osalenud armeed olid kandnud suuri kaotusi ja olid väljakurnatud.²²⁷

Jõulude saabudes oli Punaarmee võtnud tagasi peaaegu kogu territooriumi, mille Wehrmacht oli operatsiooni „Taifuun“ arenemise käigus vallutanud.²²⁸ Pealetungi algusest oli Punaarmee kolmekümne nelja päevaga 965 kilomeetri pikkusel rindel kohati rohkem kui 240 kilomeetrit edasi liikunud.²²⁹ Saksa vägede silmnähtav taganemine detsembrikuu jooksul propagandas muutusi kaasa ei toonud. Teateid Punaarmee tagasivallutatud aladest avalikkusele ei edastatud ning sellest otsustati vaikida. Selle asemel teatas sõjapropaganda idarinde ägedatest kaitselahingutest igapäevaselt ka pärast jõulupühasid ning seda põhimõtteliselt kuni vana-aasta lõpuni.²³⁰

Ägedad lahingud kestsid edasi ka uue aasta algusest ning Punaarmee suutis Moskva oblasti täielikult tagasi vallutada alles 22. jaanuariks 1942.²³¹ Jaanuari esimeseks nädalaks oli hakanud

²²² „Frondisõdur ei tohi külmetada“, *Postimees*, 27. detsember 1941, lk 1.

²²³ Noormets (koost), *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941–1944*, 2002, lk 27, 29.

²²⁴ Nurmis, „Ühises võitluses ühine võit!“, 2008, lk 47.

²²⁵ Tim Newark, *Murrangulised lahingud: viiskümmend lahingut, mis muutsid ajaloo käiku*, tlk Juhan Habicht ja Tõnis Värnik (Tallinn: Varrak, 2002), lk 102.

²²⁶ Erickson, *The Soviet High Command*, 2001, lk 665.

²²⁷ Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 302.

²²⁸ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 206.

²²⁹ Rodric Braithwaite, *Moscow 1941: a City and its People at War* (London: Profile Books, 2007), lk 320.

²³⁰ Vt *Postimees*, artiklid idarinde sõjateadete kohta 27.–31. detsember 1941.

²³¹ Erickson, *The Soviet High Command*, 2001, lk 655, 659.

armeegrupi *Mitte* olukord stabiliseeruma,²³² kuu keskpaigaks suutis Wehrmacht enda positsioonid kindlustada ning suurem Punaarmee pealetung oli sellega peatatud.²³³ Lahingud Moskva ümber detsembris ja uue aasta alguses olid tekitanud Saksa avalikkuses mõningaid skeptilisi ja sõjaväsimuse meelolusid²³⁴ ning kannatada sai ka *Führeri* avalik kuvand, mis oli olnud edu ja sõjalise hiilguse ettekuulutaja. 1941. aasta oktoobris oli Hitler oma võidukate loosungitega viinud Saksa avalikkuse lootused kõrgustesse, kuid pärast rasket vene talve oli üldine pettumus vältimatu.²³⁵ Mõistetavalt olid rahva kõrgeid lootusi toitnud pikalt agiteeritud sõjapropaganda loosungid, mis olid lubanud enneaegselt bolševismi peatset hävitamist.²³⁶ Julgeolekupolitsei esimese aasta koondaruande järgi valitses eestlaste seas üldine propagandaväsimus ning ilmselt oli Saksamaalt tulev propaganda siinsele publikule võõras.²³⁷ Paraku jääb lahtiseks, kui olulist rolli konkreetselt sõjapropaganda selle propagandaväsimuse kujundamisel mängis.

Propagandaosakonna poolt väljastatud 10. detsembri propagandajuhiseid täiendati vähem kui kuu aega hiljem ulatuslikult 8. jaanuari 1942. aasta uues OKW direktiivis „Propaganda Nõukogude vägede vastu talvel“. Direktiiv ei andnud Saksa propagandale uusi lähtepunkte võrreldes 10. detsembri propagandajuhisega, kuid rõhutati asjaolu, et muutunud sõjaline olukord muutis aktiivse propaganda vaenlase vastu raskemaks kui varasematel kuudel, mistõttu tuleks propagandat jätkata visalt ja kohandada seda vastavalt muutunud oludele.²³⁸

Uue aasta algusega avaldas *Kölnische Zeitung* Hitleri läkituse Saksa avalikkusele ja eraldi ka sõjaväele. Pöördumises Saksa avalikkusele oli ta teatanud, et käesolev aasta saab olema inimkonna ajaloo suurimate võitude aasta ning pöördumises Wehrmachtile lubas ta, et „1942. aastal võtame me kõigi tehtud ettevalmistustega taas kord kinni selle inimkonna vaenlase ja lööme teda, kuni juudikapitalistliku ja bolševistliku maailma tahe meid hävitada on murtud“. ²³⁹ Eesti avalikkuseni jõudsid mõlemad pöördumised mõned päevad hiljem, 3.–4. jaanuaril.²⁴⁰

²³² Earl F. Ziemke, *The Red Army, 1918-1941: From Vanguard of World Revolution to US Ally* (Oxfordshire: Routledge, 2004), lk 316.

²³³ Keegan, *The Second World War*, 1990 lk 208.

²³⁴ Morina, *Legacies of Stalingrad*, 2011, lk 22.

²³⁵ Zeman, *Nazi Propaganda*, 1973, lk 164.

²³⁶ Echternkamp, „Hitler’s Charismatic Rule“, 2008, lk 29.

²³⁷ Nurmis, „Ühises võitluses ühine võit!“, 2008, lk 45–46.

²³⁸ Buchbender, *Das tönende Erz*, 1978, lk 117.

²³⁹ „Neujahrsaufruf des Führers“; „Tagesbefehl des Führers an die Wehrmacht“, *Kölnische Zeitung*, 1. jaanuar 1942, lk 1–2.

²⁴⁰ „Juhi päevakäsk sõjaväele aastavahetuse puhul“, *Postimees*, 3. jaanuar 1942, lk 1; „Juhi uue aasta läkitus“, *Postimees*, 4. jaanuar 1942, lk 1.

Kevade saabumine tõi aga kaasa suuremate lahinguoperatsioonide peatamise idarindel, kuna sula muutis pinnaseteed vedelaks ja stepipinna sootuks, mistõttu märtsist kuni mai alguseni valitses idarindel mõlema osapoole jaoks suurem seisak.²⁴¹ Kui Punaarmee eeldas 1942. aastal uut pealetungi Moskva suunas, olid Hitleril tekkinud hoopis uued plaanid: põhifookus kandus positsioonide kindlustamisele Ukrainas ja Kaukaasia naftaväljade hõivamisele, et kindlustada sõjapidamiseks vajalikud toiduvarud ja ennekõike kütus.²⁴² Tulenevalt muutunud sõjaseisukorrast kandus 1942. aasta alguses ka Saksa sõjapropaganda teistsugusesse perioodi.

Postimehe ja Kölnische Zeitung artiklite käsitlemisel joonistub välja, et Moskva vallutamist puudutavate uudiste kajastamine lõpetati küllaltki äkitselt. Muutused propagandas toimusid siis, kui Wehrmacht sõjalisi edusamme enam ei saavutanud ning algas taganemine pealetungivate punaarmeele ees. Oli ühtaegu selge, et pealinna hõivamine ei ole teostatav ning Saksa armee oli sunnitud tagajalgadele asuma. Sellises olukorras võeti kasutusele uued meetmed ja alustati „edukate kaitselahingute“ sildi all uute propagandaloosungite agiteerimist. Taoline propagandanihe oli toimunud abstraktselt, ent sujuvalt teatud päevad pärast Punaarmee vastu pealetungi edukat algust. Pealinna jõudmine ja selle sõjaline vallutamine oli olnud operatsiooni „Taifuun“ peamine eesmärk, kuid seda ei suudetud saavutada, mistõttu ka uue aasta alguses ei olnud Moskva vallutamine sõjapropaganda võtmes juba pikemat aega enam aktuaalne ega polnud ka meediakanalite põhifookuses. Täiendavalt detsembri keskpaigast kuni jaanuari keskpaigani oli Saksa propaganda suunanud oma peamise tähelepanu sõjasündmuste kajastamisele Kaug-Idas. Idarinde olukorra käsitlemine jäeti „teadlikult tagaplaanile“,²⁴³ mis tuleb selgelt esile ka Postimehes eelnimetatud perioodil, kus kõige olulisemate sõjasündmustena käsitleti Jaapani kiiret edasiliikumist liitlasvägede vastu.²⁴⁴

Siinkohal piiritlen operatsiooni „Taifuun“ puudutava sõjapropaganda uurimise, kuna Nõukogude Liidu pealinna hõivamine ning sellega seotud aktuaalsete uudiste kajastamine oli selleks ajaks juba lõppenud – sõjapropaganda oli omandanud uued suunised (s.o kohanduda muutunud sõjalistele oludele ja jätkata visalt²⁴⁵) uue aastaga kaasnevate sõjaliste operatsioonide tarbeks.

²⁴¹ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 220.

²⁴² Beevor, *Teine maailmasõda. I köide*, 2012, lk 348.

²⁴³ Buchbender, *Das tönende Erz*, 1978, lk 117.

²⁴⁴ Vt *Postimees*, artiklid idarinde sõjateadete kohta 16. detsember 1941–16. jaanuar 1942.

²⁴⁵ Buchbender, *Das tönende Erz*, 1978, lk 117.

3. Operatsiooni „Tsitadell“ sõjapropaganda okupeeritud Eesti peavoolumeedias ja võrdlus Nõukogude sõjapropagandaga, juuli 1943

3.1 Eellugu

1943. aasta algus oli Saksamaale sõjalises mõttes katastroofiline. Veebruaris olid kapituleerunud viimased 6. armee riismed Stalingradi piiramisrõngas. Propagandaminister Goebbels tunnistas oma päevikus 4. veebruaril 1943, et nende kapituleerumise teade avaldas „šokeerivat mõju Saksa rahvale“.²⁴⁶ Saksa propagandistide ülesanne säilitada rahva toetus sõjale muutus veelgi raskemaks ning üha rohkem sakslasi hakkas kuulama välismaiseid raadiosaateid.²⁴⁷ Lüüasaamine Stalingradis oli suur šokk ka Saksa rindesõduritele. 8. veebruaril vallutasid Punaarmee väed tagasi Kurski ja 16. veebruaril pidid sakslased evakueerima Harkovi. Punaarmee edasitung näis olevat peatumatu. Kaks päeva hiljem kutsus propagandaminister sakslasi Berliini spordipalees peetud kõnes üles „totaalsele sõjale“.²⁴⁸ Siiski jätkas Saksa propaganda ka edaspidi „lõpliku võidu“ loosungite agiteerimist, kuid sealjuures rõhutati, et see olevat saavutatav üksnes läbi suurte raskuste, mispärast Saksa rahvalt nõuti „lõpliku võidu“ nimel veel rohkem pingutusi ja ohvreid.²⁴⁹

Operatsioon koodnimega „Tsitadell“ oli viimane suur Saksamaa pealetung, mille eesmärk oli taastada initsiatiiv idarindel pärast Stalingradi katastroofi.²⁵⁰ Kuigi Saksamaa oli nüüd selgelt strateegilises kaitses, uskusid Hitler ja paljud Saksa kõrgemad kindralid, et võimas rünnak Kurski linna ümbruses võimaldaks hävitada piisavalt palju Punaarmee diviise, et nõrgendada selle ründevõimet suurema osa ülejäänud 1943. aastast ja võib-olla isegi 1944. aastani. Ühtlasi loodeti, et suurem sõjaline võit annaks aega oma jõudude suurendamiseks ja võib-olla uute relvakonstruktsioonide väljatöötamiseks, millega saaks sõja käigu Saksamaa kasuks tagasi pöörata.²⁵¹ Samuti mõisteti, et lahinguvõit oleks tõstnud ühiskonna ning rindesõdurite moraali ning oleks samal ajal taastanud Saksamaa sõjalise prestiiži ja maine.²⁵² Ühtlasi ka strateegilises

²⁴⁶ Roman Toepfel, *Kursk 1943: The Greatest Battle of the Second World War* (Warwick: Helion & Company, 2018), lk 17.

²⁴⁷ Luckert, Bachrach, *State of Deception*, 2009, lk 134.

²⁴⁸ Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 17.

²⁴⁹ Welch, *Propaganda, Power and Persuasion*, 2013, lk 102, 104.

²⁵⁰ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 471.

²⁵¹ Liedtke, *Enduring the Whirlwind*, 2016, lk 304.

²⁵² Jürgen Förster, „The shock of Stalingrad and the crisis of military-ideological leadership“, *Germany and the Second World War: Volume IX/1: German Wartime Society 1939-1945: Politicization, Disintegration, and the*

mõttes oleks Saksamaa saanud rindejoont õgvendada. Kurski lahingu olulisust ilmestab tõsiasi, et põhimõtteliselt panustati lahingusse kõik olemasolevad Saksa armee reservid.²⁵³

Saksa väed pidid Kurski kaare lõikama läbi Orjoli ja Harkovi vahel, ühendama väekoondised ning seejärel sisse piirama ja hävitama kuuskümmend Punaarmee diviisi.²⁵⁴ Nõukogude Liidule oli aga tänu luureinfole sakslaste pealetungi kavatsused varakult teada ning see andis neile piisavalt aega, et end Kurski kaarel kindlustada. Punaarmeele tuli kasuks ka Hitleri-poolne viivitus pealetungi alustamisel, kuna ta ootas, et rindele jõuaksid uue põlvkonna tankid *Tiiger* ja *Panther*, mis pidid tagama ka võidu.²⁵⁵ Esialgu pidi operatsioon „Tsitadell“ algama 1943. aasta mai alguses, kuid vajalike ettevalmistuste jaoks hinnati see liiga varaseks. Tegelikuses ei oleks olnud mai alguses võimalik operatsiooni halbade ilmastikuolude tõttu läbi viia, kuna terve maikuu sadas kõvasti vihma, mis muutis teed läbimatuks. Alles juunis ilmastikuolud paranesid ning see võimaldas vajalikke teid vägede edasiliikumiseks kasutada.²⁵⁶ Kurski kaare kaitseliinide kindlustamine Punaarmee poolt algas 1943. aasta aprillis ja kestis kuni 5. juulini, mil Saksa väed lõpuks rünnakut alustasid. Kolme kuu jooksul oli valmistatud kuus peamist kaitseliini,²⁵⁷ kaevatud umbes 6000 km kaevikuid ja ühele kilomeetrile oli paigutatud keskmiselt 1500 miini.²⁵⁸ Kirjanduses võivad sageli varieeruda hinnangud mõlema sõjaväe suuruse kohta, mida on tugevasti mõjutanud sõjaaegne – ja Nõukogude Liidus ka sõjajärgne – propaganda.²⁵⁹ On aga ilmne, et Nõukogude Liidul oli ilmselge sõjaline ülekaal igas sõjalises valdkonnas (sõdurite koosseisus, relvastuses, tankivägedes ja õhujõudes).²⁶⁰ Punaarmee oli kaitseks kokku koondanud üle 1 900 000 mehe, Saksa sõdurite arv ei ületanud 780 000²⁶¹ (ajaloolane Richard J. Evans hindab mõlema osapoole suuruseks vastavalt 1 426 000 ja 518 000²⁶²). Sakslastel oli lahingus kasutada 2365 tanki ja iseliikuvat suurtükki, Punaarmeel oli

Struggle for Survival, koost Ralf Blank, Jörg Echternkamp, Karola Fings *et al* (Oxford: Oxford University Press, 2008), lk 582–613 (siin lk 594).

²⁵³ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 100.

²⁵⁴ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 468.

²⁵⁵ Newark, *Murrangulised lahingud*, 2002, lk 128.

²⁵⁶ Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 30–31; 34.

²⁵⁷ Richard Harrison, *The Battle of Kursk: The Red Army's Defensive Operations and Counter-Offensive, July-August 1943* (Warwick: Helion & Company, 2016), lk 47–48.

²⁵⁸ Newark, *Murrangulised lahingud*, 2002, lk 129.

²⁵⁹ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz'i elu*, 2014, lk 251.

²⁶⁰ Epstein, *Nazi Germany*, 2015, lk 183.

²⁶¹ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 102.

²⁶² Richard J. Evans, *The Third Reich at war: how the Nazis led Germany from conquest to disaster* (London: Penguin Books, 2009), lk 486.

neid vastavalt 4938. Saksa lennurvõimel oli kasutada 1372 lahingulennukit (teistel andmetel ligi 3000 lennukit²⁶³) Nõukogude 3648 lennuki vastu.²⁶⁴

3.2 Sõjapropaganda operatsiooni „Tsitadell“ perioodil

3.2.1 4. juulist kuni 9. juulini 1943

Kurski lahingu ametlikuks alguseks peetakse 5. juulit, mil Saksa väed alustasid suuremat pealetungi samaaegselt põhja- ja lõunatiivalt.²⁶⁵ Päev varem, 4. juuli pärastlõunal, olid Saksa armee diviisid eesotsas „Großdeutschland“ ja 11. tankidiviisiga viinud läbi luurerünnakuid Punaarmee vägede eelpositsioonidele Lõuna-Belgorodi rindelõigul.²⁶⁶ See varajane rünnak oli kogu operatsiooni eeltingimus, sest Saksa vägede eesliinide ja esimese Punaarmee kaitsevööndi vahel asus tühimik, mille künngastele olid kaevatud lahinguväe positsioonid. Enne operatsiooni „Tsitadell“ algust tuli need eelpositsioonid neutraliseerida ja künkad vallutada, et saada parem ülevaade Punaarmee kaitse süsteemist. Sama päeva lõpuks olid Saksa soomusväed saavutanud enamiku oma eesmärkidest ja olid võidelnud end vastase peakaitseliini suunas.²⁶⁷

Enne Saksa vägede suurrünnaku algust 5. juulil korraldas Punaarmee laastava suurtükiväe. Ootamatu suurtükiväe tekitas sakslastele suuri kaotusi ning sellest taastumine võttis väidetavalt paar tundi, enne kui suudeti lõpuks pealetungiga alustada.²⁶⁸ Leiab ka vastupidiseid väiteid, et Nõukogude vägede ennetav tulelõök oli enneaegne, kuna see tabas sakslasi siis, kui nad olid veel kaevikutes või tulepositsioonidel, seetõttu häiris suurtükiväe neid õige vähe ja ei nõudnud palju ohvreid.²⁶⁹ Siiski pealetungi esimesel päeval liikusid Saksa väed põhjapoolses osas Ponõri suunas rünnakule. Ponõri juures jätkasid Saksa väed 15 kilomeetri laiusel rindel edasilikumist, saavutades kohati peaaegu 10 kilomeetri sügavuse läbimurde. Ponõri kaitseks tõi Punaarmee kohale ka 16. õhuarmee hävitajad – algas õhulahing Saksa 6. õhulaevastiku ja Nõukogude 16. õhuarmee vahel.²⁷⁰ Esimesel päeval toimunud õhulahingutes laskisid Saksa lennukid alla 425

²⁶³ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitzi elu*, 2014, lk 251.

²⁶⁴ Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 486.

²⁶⁵ Harrison, *The Battle of Kursk*, 2016, lk 107.

²⁶⁶ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 104.

²⁶⁷ Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 81, 83.

²⁶⁸ Samas, lk 83–84.

²⁶⁹ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitzi elu*, 2014, lk 258; Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 104.

²⁷⁰ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 105–106.

vaenlase lennukit.²⁷¹ Nõukogude õhuvägede hinnangul suutsid nad 5. juulil alla tulistada 173 lennukit ja täiendavalt 60 vaenlase lennukit maapinnal, mis tegelikkuses ei vastanud tõele,²⁷² kuna sakslased kaotasid esimesel lahingupäeval ainult üle 30 lennuki. Selle õhuvõiduga oli Luftwaffe saavutanud ajutise ülekaalu õhuruumi üle.²⁷³ Lõunapoolsel kaarel takerduti esimesel lahingupäeval miiniväljadele ja Punaarmee kaitsele, mille puhastamisele kulus hulga aega, kuid siiski jätkus pealetung seal kindlalt.²⁷⁴

6. juulil kandis Punaarmee suuri kaotusi õhu- ja maavägedes Kurski kaare põhjaosas,²⁷⁵ püüdes vastupealetungi käigus tagasi võita esimesel päeval kaotatud territooriumi.²⁷⁶ Samas ka kindral Modeli 9. armee üksused kaotasid lahingus suure osa oma koosseisust. Lõunakaarel tungisid diviisid „Leibstandarte“ ja „Das Reich“ Punaarmee teise kaitsejooni ja liikusid Prohorovka raudteesõlme suunas.²⁷⁷ 6. juuli lahingupäeva jooksul kaotas Punaarmee Kurski kaarel kokku vähemalt 180 lennukit. Samal ajal väitis Punaarmee, et Luftwaffe oli kaotanud päevaga 217 lennukit, mis oli ilmselgelt väga suur liialdus. Tegelikkuses kaotasid Saksa õhujõud teisel lahingupäeval umbes paarkümmend lennukit. Järgnevatel päevadel suutis Luftwaffe õhuruumis initsiatiivi enda käes hoida.²⁷⁸

Intensiivsest lahingutegevusest Kurski ruumis kirjutatakse Postimehe veergudel esmakordselt 7. juulil 1943. Selleks ajaks oli operatsiooni „Tsitadell“ ametlikust algusest möödunud kaks päeva. Ilmselt viivitati avalikustamisega teadlikult, kuna pealetung oli kestnud ainult mõned päevad, mistõttu oli operatsioon algstaadiumis ja alles hoogu kogumas. Osaliselt kinnitab seda Postimehes kirjutatu, kuidas Belgorodi lõigus arenes möödunud päeva jooksul raske võitlustegevus maapinnal ja õhus, mis laius Kurskist põhja poole ja „muutub käesoleva hetkeni järjest ägedamaks“.²⁷⁹ Kuigi „Tsitadell“ oli suuremahuline Saksa vägede pealetungioperatsioon, siis pealtnäha presenteeriti seda näilise ettevaatlikkusega kui lühiuudist teiste sõjauudiste kõrval. Osaliselt võib see olla selgitatav sõjatsensuuri ja operatsiooni eesmärkide salastatuse tõttu lahingu algfaasis. Seda ilmestab asjaolu, et Postimehes sõnastati seda väliselt tagasihoidlikkusega kui „Saksa jalaväe kohaliku rünnakuettevõtet“.²⁸⁰ Selline

²⁷¹ Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 487.

²⁷² Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 91.

²⁷³ Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 487.

²⁷⁴ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 107.

²⁷⁵ Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 104.

²⁷⁶ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 468.

²⁷⁷ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 108–109.

²⁷⁸ Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 104.

²⁷⁹ „Belgorodi lõigus arenes kohalikust rünnakust raske ja järjest ägenev võitlustegevus“, *Postimees*, 7. juuli 1943, lk 1.

²⁸⁰ Sealsamas.

lähenemine erineb suuresti näiteks operatsiooniga „Taifuun“ võrreldes, mil avalikkusele oli grandioosselt kuulutatud hiiglasliku ulatusega operatsioonist kõigest loetud päevad pärast pealetungi algust.²⁸¹

7. juulil lähenesid Saksa tankidiviisid Olhovatka kõrgendikule, mis asus 48 kilomeetri kaugusel algsest lähtejoonest. Kohale saabunud Punaarmee reservid suutsid kõrgendiku piirkonda siiski enda käes hoida.²⁸² Põhjasektoris Ponõri ümbruses toimusid ägedad tankilahingud, mis kestsid kuni 8. juuli öötundideni, kuid Saksa pealetung oli sellega toppama jäänud.²⁸³ Sama päeva õhtuks olid Saksa tankiväed lõunakaarel läbi vaenlase kaitseliinide tunginud, jäädes 19 kilomeetri kaugusele Obojanist (Obojani linn oli Punaarmeele tähtis kaitsmaks Kurskit lõuna poolt).²⁸⁴ Saksa väed liikusid edasi Prohhorovka suunas ja ähvardasid Punaarmee üksused puruks lüüa. Relva-SS-diviisid „Leibstandarte“ ja „Das Reich“ olid suutnud mööda Prohhorovkat viivat teed edasi tungida, ent nemadki pidid lakkamatult Punaarmee vasturünnakuid tagasi lööma.²⁸⁵

Saksa vägede edukus kajastub 8. juulil Postimehes, kus anti üprisiski tõetruult ülevaade viimaste päevade lahingusündmustest ja tulemustest: Belgorodi ruumis ja Orjolist lõuna pool löödi tagasi rasked Punaarmee rünnakud, tekitades vaenlasele suuri kaotusi; Saksa väed asusid lennುವಾ toetusel vasturünnakule ja neil õnnestus teha sügavad läbimurded vaenlase positsioonidele. Kirjeldati 5.–6. juulil toimunud õhulahingute tulemusi: Luftwaffe olevat kaotanud 41 lennukit ja Nõukogude pool 637.²⁸⁶ Kui ajaloolased hindavad Luftwaffe kahe esimese päeva kaotusteks kokku umbkaudu 50–60 lennukit,²⁸⁷ siis Postimehes teatatud 41 lennukit on sellele suhteliselt ligilähedane arv. Punaarmee esimese lahingupäeva kaotatud lennukite arvuks hinnatakse vastavalt 425²⁸⁸ ja teisel päeval vähemalt 180²⁸⁹, mistõttu 637 kaotatud lennuki mainimine on samuti usaldusväärne suurusjärk. Mõistetavalt võivad Saksa armee kaasaegsed lahinguandmed teatud määral erineda hilisemas kirjanduses avaldatuga, kuid selle näite puhul võib konstateerida, et siinkohal ei olnud Saksa sõjapropaganda vaenlase kaotusi silmnähtavalt suuremaks liialdanud.

²⁸¹ „Vaenlane on murtud ja ei tõuse enam“, *Postimees*, 4. oktoober 1941, lk 1.

²⁸² Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 468–469.

²⁸³ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 109.

²⁸⁴ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 468–469.

²⁸⁵ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 109–110.

²⁸⁶ „Saksa vägede sügav sissevõetud Belgorodi rindel“, *Postimees*, 8. juuli 1943, lk 1.

²⁸⁷ Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 104; Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 487.

²⁸⁸ Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 487.

²⁸⁹ Toepfel, *Kursk 1943*, 2018, lk 104.

8. juulil üritasid kindral Modeli väekoondised põhjakaarel kolmandast kaitseliinist edasi tungida ning neil õnnestus vallutada mitu olulist punkti. Peagi tabasid neid Punaarmee vasturünnakud ning ümberpiiramise vältimiseks pidid väeüksused taganema. Seega 8. juulil põhjasektoris olulist edu ei saavutatud ning järgmisel päeval anti vägedele puhkust ja aega rasketest lahingutest taastumiseks. Rünnak Tjoploe ja Olhovatka vahelistele kõrgendikele pidi jätkuma alles 10. juulil.²⁹⁰ 8. juulil olid Saksa väed lõunakaarel üpriski edukad ja hävitasid 121 Punaarmee tanki.²⁹¹ „Großdeutschlandi“ eelsalgad olid nüüdseks vaid 11 kilomeetrit eemal diviisi peamisest eesmärgist – Obojanist.²⁹²

9. juulil konstateeriti Postimehes, et selle nädala alguses oli idarinde kesklõigus puhkenud suur lahing, mis juhtis ka ülejäänud maailma tähelepanu uuesti idarinde lahingutegevusele. Saksa propaganda väitis vastupidiselt tegelikkusele, et Nõukogude Liit olevat koondanud oma vägesid suureks pealetungiks, mis oli saanud alguse 5. juulil ning mille Saksa diviisid, kes olid selleks silmapilguks ette valmistatud, ennetava löögiga tagasi löid. Selle käigus olevat vastane kandnud suuri kaotusi ning nüüd olevat vastupealetungile asunud Saksa väeüksused. Kuigi oletuste tegemiseks olevat praegu veel vara, siis rõhutati, et Nõukogude Liidu „suurejooneliselt valmistatud ofensiiv“ kannab võitude asemel suuri kaotusi.²⁹³ Mis põhjusel agiteeris propaganda valeinformatsiooni Punaarmee suurest kavandatud pealetungist ning selle edukast ennetamisest Saksa vägede poolt, jääb siinkohal lahtiseks. Tolleaegne Nõukogude propaganda selgitas seda käitumist umbes nädal hiljem ühes väljaandes, et „selle sulilõksuga püüab Hitleri staap katta oma pealetungi ebaedu ja määratud kaotusi“.²⁹⁴ Võrreldes siiski kahe esimese lahingupäeva kajastamisega, oli Saksa propaganda senini vaoshoitud hoiak muutnud oluliselt julgemaks. Jätkuvalt oli propagandale soodne Punaarmee suurte õhu- ja tankivägede kaotuste presenteerimine, kirjeldades Saksa diviiside läbimurdeid Punaarmee kaitsepositsioonides, mida detailideni küll ei avalikustatud.²⁹⁵

Võrdlusmomendina saab välja tuua ka ekskursi Nõukogude Liidu sõjapropagandast antud perioodil, mis kirjeldas lahingutegevust Kurski piirkonnas hoopis teises valguses. 9. juulil ilmunud väljaandes Rahva Hääl kirjutati, et „sakslaste kaotused on tohutud“ ning loendati seni kolme päeva jooksul peetud lahingute tulemuseks 1539 hävitatud Saksa tanki ja 649 alla

²⁹⁰ Samas, lk 107–108.

²⁹¹ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 111.

²⁹² Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz'i elu*, 2014, lk 272.

²⁹³ „Vaenlase kindlustussüsteem murti läbi“, *Postimees*, 9. juuli 1943, lk 1.

²⁹⁴ „Punaarmee võimsus purustab Hitleri plaanid“, *Rahva Hääl. A: EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Tööraha Saadikute Nõukogu häälekandja*, 16. juuli 1943, lk 1.

²⁹⁵ „Vaenlase kindlustussüsteem murti läbi“, *Postimees*, 9. juuli 1943, lk 1.

tulistatud vaenlase lennukit. 6. juulil päeva jooksul hinnati Saksa kaotatud lennukite arvuks 217.²⁹⁶ Väljapoole kahtlust jääb, et nimetatud arvud on mitmekordselt suurendatud ja vastuolus ajalooliste faktidega. Eeltoodu põhjal olid näitena Luftwaffe kahe esimese lahingupäeva kaotused ainult 50-60 lennukit. Nõukogude sõjauudistes leiab siiski ka mõned tõepäraseid väited. Näiteks vastab tõele, et 5. juulil alustasid suured Saksa väekoondised oma pealetungi, mida Saksa propaganda oli vastupidiselt Punaarmee pealetungina kujutanud ja seda väidetavalt ka ennetanud. Samuti vastab tõele – ja mida Saksa sõjapropaganda ei avaldanud –, et pealetungivatele Saksa vägedele avati lahingu esimesel päeval võimas suurtüki- ja kahurituli. Nõukogude propaganda poolt tunnistati osaliselt, et üksikutes kohtades oli vaenlane saavutanud vähest edu. Küllaltki õigeks võib hinnata ka Nõukogude sõjapropaganda väidet, et Orjoli-Kurski suunas löödi vaenlase rünnakud tagasi, samas Belgorodi suunal olid Saksa väeüksused mõningal määral edasi tunginud. Kindlasti ei ole aga tõsiseltvõetav artiklis rohkelt kordamist leidnud loosung selle kohta, nagu oleks Punaarmee suutnud senini kõik vaenlase poolt teostatud rünnakud tagasi lüüa.²⁹⁷

3.2.2 9. juulist kuni 16. juulini 1943

9. juulil olid Saksa väed lõunakaarel tunginud läbi kahest kaitseliinist ja astusid kolmanda vastu, sealhulgas Prohhorovka piirkonnas asuvate Punaarmee väekoondiste vastu.²⁹⁸ Samal ajal põhjasektoris kindral Modeli väeüksused pealetungi ei korraldanud, kuna nad taastusid eelmise päeva raskest võitlusest.²⁹⁹ 10. juulil kirjutati Postimehe eelmise päeva sõjasündmuste rubriigis jätkuvalt ägedatest lahingutest Belgorodi-Orjoli ruumis. Teatati Nõukogude läbimurtud kaitsepositsioonides käivatest tankilahingutest, mille käigus üritas Punaarmee Saksa soomusvägede edenemist takistada. Vastaste kaotustena tuuakse välja 420 tanki ja 117 lennukit. Postimehe teatel tehti Orjolist lõuna pool ehk Kurski põhjakaarel pärast lakkamatute punaarmeeaste rünnakute tagasitõrjumist sügavaid sissemurdeid vaenlase positsioonidele.³⁰⁰ Tuginedes aga ajaloolistele faktidele, ei saanud seda laias mastaabis aset leida ning seetõttu on tegemist valeinformatsiooniga.

²⁹⁶ „Sõjategevus Nõukogude-Saksa rindel“, *Rahva Hää*, 9. juuli 1943, lk 1.

²⁹⁷ Sealsamas.

²⁹⁸ Hill, *The Red Army and the Second World War*, 2017, lk 450–451.

²⁹⁹ Toeppel, *Kursk 1943*, 2018, lk 107–108.

³⁰⁰ „Hiigla-tankilahingud vaenlase positsioonides“, *Postimees*, 10. juuli 1943, lk 1.

10. juulil ilmus lisaks Kurski lahingu sõjateadetele Postimehes veel eraldi väiksem artikkel pealkirjaga „Ägedaim lahing idarindel“. Selle artikli juures ilmneb selgesti, kuidas Saksa propaganda teadvustas lahingutegevuse olulisust käesoleval momendil ning tegi osaliselt ka ettevaatliku, aga kaugeleulatuva järelduse senini kestnud lahingutegevusest. Viitega Deutsche Allgemeine Zeitung artiklile, tões Postimees, et võitlus Belgorodi-Orjoli ruumis on kahe ida-sõjakäigu aasta kestel toimunud lahingutest üks kõige ägedamaid ning seal toimuvad võitlused on praegusel hetkel tähtis sõjaline sündmus. Postimees järeldas, et lahingu muudab ägedaks nii Saksa kui vastase poolel kasutada olevate sõdurite, soomusmasinate ja õhuvägede märkimisväärne hulk. Muuhulgas oli öeldud, et lahingu senine käik ilmestas, kuivõrd tugevalt hoiab Saksamaa kolmandal idarinde sõja-aastal jätkuvalt just enda käes initsiatiivi. Ühtlasi kirjutati, et sakslaste võitmatu võitlusvaim ja julge strateegia ületas ebatavaliselt suuri kaotusi kandvat Punaarmee.³⁰¹ Kuigi artiklis ei kuulutata otsesõnu kaugeleulatuvat lahinguvõitu, kannab selle üldine toon edasi pealtnäha võidurikkaid loosungeid, mis osaliselt sarnaneb 1941. aasta sügise operatsiooni „Taifuun“ loosungitega.

10. juuli hommikuks oli Punaarmee 5. kaardiväe tankiarmee asunud positsioonidele Prohhorovkast loodes, selleks ajaks olid sakslased tunginud juba kuni 35 kilomeetri sügavusele Punaarmee kaitsesse.³⁰² 10. juulil kaitsesid Nõukogude väed suurte kaotustega Obojani. „Großdeutschlandi“ tankirügement koos soomusgrenaderidega vallutasid kaks olulist kõrgendikku.³⁰³ Saksa väed olid hoolimata punaarmeele kaitses löunasektoris märkimisväärse taktikalise ja operatiivse initsiatiivi haaranud.³⁰⁴ Postimehes antakse löunakaare lahingutegevuse tulemused edasi suhteliselt lakooniliselt, aga tõepäraselt: „põhja pool Belgorodi saavutati tunduv maastikuvõit“.³⁰⁵ Põhjakaarel toimunud lahingutegevuses 9.–10. juulil ei saavutanud kindral Modeli 9. armees väeüksused mitte mingisugust edu,³⁰⁶ kuid siiski kajastasid sõjateated Postimehes valeinformatsiooni Saksa vägede edasitungimisest viimastel päevadel lõuna pool Orjolit.³⁰⁷ Tegelikult olid sealsete diviiside edasilükkumine pärast viit päeva kestnud ägedat võitlust peatatud.³⁰⁸

³⁰¹ „Ägedaim lahing idarindel“, *Postimees*, 10. juuli 1943, lk 1.

³⁰² Hill, *The Red Army and the Second World War*, 2017, lk 450–451.

³⁰³ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 111.

³⁰⁴ Hill, *The Red Army and the Second World War*, 2017, lk 450–451.

³⁰⁵ „Tunduv maastikuvõit Belgorodi juures“, *Postimees*, 11. juuli 1943, lk 1.

³⁰⁶ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitzi elu*, 2014, lk 275.

³⁰⁷ „Tunduv maastikuvõit Belgorodi juures“, *Postimees*, 11. juuli 1943.

³⁰⁸ Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 487.

11. juulil alustas Punaarmee Brjanski rinne Kurskist kirdes suurt pealetungi Modeli 9. armee vastu.³⁰⁹ Punaarmee operatsioon „Kutuzov“ oli mõeldud Orjoli tagasivallutamiseks. Modeli 9. armee ja 2. tankiarmee olid rabatud pealetungi suurusest,³¹⁰ mis sundis neid asuma kaitsesse. Sellega oli nende osalus operatsioonis lõpetatud,³¹¹ kuna Saksa väeüksused katkestasid kõik oma rünnakud põhjakaarel ja olid sunnitud taganema 5. juuli algpositsioonidele. Kaotuste arv oli ühe nädala raskete lahingutegevuste jooksul suur: 3869 sõdurit oli hukkunud, 17 510 haavatud ja 822 kadunud – kokku üle 22 000 sõduri.³¹² 11. juuliks olid kindral Mansteini väed lõunakaarel tunginud läbi vastase kaitseliinidest ja olid lähedal oma esimesele peamisele eesmärgile, milleks oli hõivata Prohhorovka.³¹³

12. juulil Postimehe numbrit ei ilmunud, mistõttu 11. juuli lahingupäeva sündmused võeti kokku kaks päeva hiljem, milles propaganda esitas rohkesti valeinformatsiooni ja ei mainitud sõnagi pealetungi seiskumisest põhjakaarel. Hoopis vastupidiselt kirjutati Saksa väeüksuste jätkuvatest edusammudest. „(...) Pärast eelmisel päeval tekkinud ajutist võitluste vaheaega alustasid Saksa väed 10. juulil Orjoli ruumis rünnakut sügavalt liigestatud Nõukogude positsioonide vastu. (...) Vihases võitluses, mille sekka löid ka vaenlase õhujõud, saavutati kohaliku edu. (...)“, teatati Postimehes 13. juulil. Muuhulgas teatas propaganda, et Punaarmee oli toonud kohale uued väeüksused soomusmasinate toel ning et nende rünnakud Saksa vägede vastu olid jäänud tulemusteta. Siinkohal detailidesse süvenemata kajastati lahingutegevust lõunakaarel edukalt viimaste päevade kohta ning kinnitati Saksa vägede edasiliikumist,³¹⁴ mida võib käsitleda tõepärase informatsioonina.

12. juuli varahommikul oli Saksa 6. tankidiviis lõunakaarel Ržavertsi juures Donetsi jõe lähenevas.³¹⁵ Sakslased olid tunginud algpositsioonidest edasi 50 kilomeetrit ning valmistusid viimaseks sööstuks Kurski suunas. Punaarmee saatis lahingusse oma reservid, et alustada Prohhorovka all vastu pealetungi, eesotsas 5. kaardiväe tankiarmee ligi 830 tanki ja liikursuurtükiga.³¹⁶ Saksa soomusvägedel oli koondatud umbes 900 tanki.³¹⁷ Järgnenud tankilahingus olid mõlema poole tankid segamini suurel maastikul võitlemas.³¹⁸ Lahingupäeva

³⁰⁹ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz elu*, 2014, lk 275.

³¹⁰ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 114–115.

³¹¹ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz elu*, 2014, lk 275.

³¹² Toeppel, *Kursk 1943*, 2018, lk 111.

³¹³ Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 488.

³¹⁴ „Hävitati suurem vaenlase võitlusüksus“, *Postimees*, 13. juuli 1943, lk 1.

³¹⁵ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 112.

³¹⁶ Newark, *Murrangulised lahingud*, 2002, lk 130.

³¹⁷ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 469.

³¹⁸ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 112–113.

lõpuks olid sakslased kaotanud üle 60 tanki, Nõukogude kaotused oli 328 tanki³¹⁹ (kirjanduses võib leida erinevaid andmed Punaarmee ja Saksa vägede kaotuste kohta³²⁰). Prohhorovka all toimunud tankilahingust teatas Postimees, et põhja pool Belgorodi hävitati ühe päevaga kaks tankiüksust, ühtekokku 400 tanki.³²¹ Nimetatud suurusjärk ühtib suuresti tegelike andmetega.³²² Küll aga on ajalooliste faktidega selgelt vastuolus sõjateade, et põhjakaarel Orjoli ruumis olid Saksa väed viimase nädalaga üha enam territooriumi vallutanud ning parasjagu löödi tagasi Punaarmee reservvägesid, tungides seeläbi ka üha sügavamale vaenlase ruumi.³²³

Prohhorovka lahing oli kahtlemata üks suurimaid ja olulisemaid tankilahinguid ajaloos, kuid lahingu käigus ei saavutanud kumbki pool seda, mida ta eesmärgiks seadis. Saksa poolele oli tegemist küll kohaliku taktikalise võiduga,³²⁴ kuid II SS-tankikorpus ei suutnud hõivata Prohhorovkat ja polnud võimeline edasi tungima,³²⁵ mistõttu rünnakud lõuna ja lääne suunal olid sellega tegelikult ka peatatud.³²⁶ Postimehe 14. juuli artikli põhjal võib tõlgendada, et kaasaja lahingusündmustiku keskel ei omistatud mastaapsele tankilahingule nii erilist tähtsust. Propaganda jääb lahingutulemuste kajastamise osas pigem vaoshoituks,³²⁷ mida võis suuresti mõjutada asjaolu, et tegelik eesmärk vallutada Prohhorovka jäi tulemusteta. Samas on mõisteta, et operatsiooni „Tsitadell“ käigus (arvestades lisaks ka üldisemalt idarindel) rakendasid mõlemad osapooled kokku tuhandeid soomusmasinaid ning võib-olla ei olnud vastase 400 tanki hävitamisega tegemist kaasaja mõistes fenomeniga, vaid seda võeti osana intensiivsest lahingutegevusest. Näiteks teatati 16. juulil Postimehe sõjauudistes, et Punaarmee oli ööpäevaga kaotanud 336 tanki,³²⁸ 17. juulil 530 tanki³²⁹ ja 21. juulil teatati 562 tanki hävitamisest.³³⁰

³¹⁹ Newark, *Murrangulised lahingud*, 2002, lk 131.

³²⁰ Näiteks väidab ajaloolane John Keegan, et Saksa väed kaotasid 300 tanki ja Punaarmee üle poole algsest koosseisust. Vt: Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 469.

³²¹ „Belgorodist põhja pool saavutati uut maa-alalist edu“, *Postimees*, 14. juuli 1943, lk 1.

³²² Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitzi elu*, 2014, lk 276.

³²³ „Belgorodist põhja pool saavutati uut maa-alalist edu“, *Postimees*, 14. juuli 1943, lk 1.

³²⁴ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitzi elu*, 2014, lk 276.

³²⁵ Hill, *The Red Army and the Second World War*, 2017, lk 451–453.

³²⁶ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 469.

³²⁷ „Belgorodist põhja pool saavutati uut maa-alalist edu“, *Postimees*, 14. juuli 1943, lk 1.

³²⁸ „Belgorodi ruumis purustati vaenlase väegrupp“, *Postimees*, 16. juuli 1943, lk 1.

³²⁹ „Nõukogude kaotasid eile 530 tanki“, *Postimees*, 17. juuli 1943, lk 1.

³³⁰ „Idarindel hävitati 562 vaenlase tanki“, *Postimees*, 21. juuli 1943, lk 1.

3.3 Pealetungi katkestamine: muutused Saksa sõjapropagandas ja Nõukogude propaganda interpreteering

Päev pärast Prohhorovka lahingusündmuse teatas Hitler 13. juulil oma peakorteris, et ta on otsustanud operatsiooni „Tsitadell“ katkestada.³³¹ Selle põhjuseks oli olnud liitlasvägede maabumine Sitsiilias 10. juulil 1943, mistõttu Hitler otsustas lahingust ära viia peamised Saksa soomusväed, et need kiiresti Itaaliasse toimetada.³³² Kuigi sellega oli operatsiooni „Tsitadell“ edasine elluviimine lõpetatud, jätkusid mitmel pool Kurski lähistel raevukad lahingud.³³³ Saksa väed pidasid lahinguid järellainetusena kuni 15. juulini, kuid initsiatiiv oli läinud Punaarmee kätte.³³⁴ 17. juulil said Saksa soomusväed käsu tagasi algsetele positsioonidele tõmbuda.³³⁵

On ilmne, et muutunud lahingusituatsioon tingis uue lähenemise ühtlasi sõjapropagandas, sest samaaegselt saab täheldada Postimehe näitel propagandanihet. Võrreldes varasemate propagandistlike sõnumitega operatsiooni „Tsitadell“ algusest, kui peavoolumeedia põhiteemaks oli Saksa vägede edukas pealetung, olid propagandasõnumid sõjauudistes asendunud nüüdsest „edukate kaitselahingute pidamise“ loosungitega.³³⁶ Samuti omistati lahingute kulgemisele Sitsiilias edaspidiselt rohkemat tähelepanu, mida oli ühtlasi paralleelselt avaldatud varasemate operatsiooni „Tsitadell“ sõjateadetega. Nüüdsest kirjutati sellest rohkem ja pikemalt ka eraldi artiklitena.³³⁷ Sarnase paralleeli saab tõmmata operatsiooni „Taifuun“ kajastamises 1941. aasta detsembris, kui propaganda teatas samuti idarindel „edukate kaitselahingute pidamisest“ ning suunas peamise fookuspunkti puhkenud sõjategevusele Kagu-Aasias.

Kõige eelneva juures on võimalik konstateerida, et operatsiooni „Tsitadell“ lõpptulem ja sellele järgnevad lahingusündmused ei olnud Saksa sõjapropagandale soosivad. Veel Saksa vägede edasiliikumise perioodil oli Punaarmee 12. juulil alustanud idarindel suurt ja laialdast vastupealetungi. Selle jaoks oli Punaarmee rakendanud kokku üle miljoni sõduri, lisaks 3200

³³¹ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz elu*, 2014, lk 276.

³³² Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 488–489.

³³³ Beevor, *Teine maailmasõda. II köide*, 2013, lk 115.

³³⁴ Keegan, *The Second World War*, 1990, lk 471.

³³⁵ Evans, *The Third Reich at war*, 2009, lk 489.

³³⁶ Vt: „Belgorodi ruumis“, *Postimees*, 15. juuli 1943, lk 1; „Belgorodi ruumis purustati vaenlase väegrupp“ ja „Tiiger-tanki edu idarindel“, *Postimees*, 16. juuli 1943, lk 1; „Nõukogud kaotasid eile 530 tanki“, *Postimees*, 17. juuli 1943, lk 1; „Oreli lõigus rasked tõrjevõitlused“, *Postimees*, 18. juuli 1943, lk 1.

³³⁷ Vt: „Vaenlane tugevdab Sitsiilias oma rünnakuid“, *Postimees*, 15. juuli 1943, lk 1; „Jahilennukite rünnakud Sitsiilias“ ja „Sitsiilia – Euroopa tugev eelkindlus lõunas“, *Postimees*, 18. juuli 1943, lk 1–2; „Sitsiilias ägedad lahingud“, *Postimees*, 20. juuli 1943, lk 1.

tanki, peaaegu 4000 lennukit ja 25 000 suurtüki ühikut.³³⁸ Punaarmee suutis rünnata nii Orjoli juures põhjakaarel kui minna ka Kurski rindel vastupealetungile. 23. juuliks olid Saksa vägede poolt vallutatud alad kaotatud ning seega oli operatsiooni „Tsitadell“ käigus saavutatud edu muutunud olematuks.³³⁹ Ägedad lahingud kestsid kuni 23. augustini, mille kestel olid Saksa väed peaaegu püsivalt taganemas.³⁴⁰ Siiski on tähelepanuvääriv, et ka pärast operatsiooni „Tsitadell“ katkestamist ja Punaarmee pealetungi algust püsis Postimehe sõjauudistes jätkuvalt peamine fookus idarinde kesklõigus toimunud lahingutegevusel.³⁴¹ Saksa propaganda teatas püsivalt edukate kaitselahingute toimumisest, mis aga tegelikkuses oli siiski peamiselt demagoogia. Näitena kirjutati 24. juulil Postimehes, et hoolimata vaenlase propagandateadetest hoidsid Saksa väed kindlalt oma positsioone.³⁴² Erinevusena saab tuua välja, et 1941. aasta detsembris toimunud operatsiooni „Taifuun“ puhul oli idarinde lahingutegevuse kirjeldamine kaotanud oma tähtsuse ja ülevaadet sõjauudistes piirdusid mõne lausega ning sellest küljest erineb see 1943. aasta idarinde sõjapropagandast.

Peatselt pärast Hitleri otsust operatsiooni „Tsitadell“ peatamisest ja Punaarmee initsiatiivi haaramisest, kuulutas Nõukogude propaganda sakslaste lahinguoperatsiooni Orjoli-Kurski rindeosas läbipõrunuks. Punaarmee vasturünnakute tulemusel teatati sügavatest läbimurretest vaenlase positsioonides kuni 40 kilomeetri kaugusele,³⁴³ eeltoodu põhjal teatas Saksa propaganda sellel perioodil aga vastuoluliselt „edukate kaitselahingute pidamisest“. Taaskord oli aga Nõukogude propaganda Saksa vägede kaotused üle võimendanud: kuni 13. juulini olevat Orjoli-Kurski ja Belgorodi suundades hävitatud 2622 Saksa tanki ja 1126 lennukit.³⁴⁴ Ajaloolane Alexander Hill toob operatsiooni „Tsitadell“ käigus Saksa vägede kaotusteks välja vastavalt 252 ja 159,³⁴⁵ mis ei ole isegi ligilähedane Nõukogude propaganda andmetele. Kurskis toimunud lahingute suuruse ja tähtsusega on Nõukogude Liidu ajalookirjutuses kahtlemata liialdatud. Näiteks hindasid Nõukogude luureandmed ka 12. juulil toimunud Prohhorovka lahingus Saksa kaotusteks kuni 400 tanki.³⁴⁶ Ajaloolistele andmetele tuginedes oli see suurusjärg aga umbes 60 tanki.³⁴⁷ Lahingute tegelikku käiku Kurski põhjakaarel on Nõukogude propaganda üsnagi täpselt edasi andnud – selle järgi sundis Punaarmee pealetung Saksa väed

³³⁸ Hill, *The Red Army and the Second World War*, 2017, lk 489–491.

³³⁹ Bagdonas, *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitz elu*, 2014, lk 276.

³⁴⁰ Hill, *The Red Army and the Second World War*, 2017, lk 489–491.

³⁴¹ Vt *Postimees*, artiklid idarinde sõjateadete kohta 15.–31. juuli 1943.

³⁴² „Vaenlane laiendas veelgi oma suurrünnakut“, *Postimees*, 24. juuli 1943, lk 1.

³⁴³ „Punaarmee võimsus purustab Hitleri plaanid“, *Rahva Häääl*, 16. juuli 1943, lk 1.

³⁴⁴ Sealsamas.

³⁴⁵ Hill, *The Red Army and the Second World War*, 2017, lk 489.

³⁴⁶ Samas, lk 451–453.

³⁴⁷ Newark, *Murrangulised lahingud*, 2002, lk 131.

kaitsesse ja initsiatiiv läks kaduma. Pisasjana saab aga välja tuua vastuolulise väite, et sakslaste pealetung põhjasektoris poleks otsekui mitte mingit tulemust kogu pealetungi jooksul saavutanud, sest esimeste lahingupäevade kirjelduste järgi saavutasid Saksa väed seal edu ja tegid läbimurdeid Punaarmee kaitsepositsioonidesse. Lõunakaare lahingute puhul täheldati, et sakslased olid püüdnud laiendada esimestel päevadel saavutatud läbimurde kiilu, kuid kõik need katsed olid nurjunud.³⁴⁸ Siinkohal jätab Nõukogude propaganda aga teatamata, et tegelikult saavutasid Saksa väed lõunakaarel olulist edu kuni Prohhorovka tankilahinguni 12. juulil.

Selle näite põhjal võib agiteeritud Nõukogude sõjapropagandast järeldada, et hilisemalt kirjeldati toimunud lahingusündmustikku enam-vähem usaldusväärset, kuid olulisemaid Saksamaa saavutatud edusamme operatsiooni „Tsitadell“ jooksul ignoreeritakse. Samuti on Saksa poole kaotuseid taaskord mitmekordselt suurendatud, mis oli selgelt tõestatud ka eelnimetatud 9. juulil ilmunud artiklis.

Kuigi uue põlvkonna tankid *Tiiger* ja *Panter* ei suutnud operatsiooni „Tsitadell“ lahingukulgu otsustada, olid need oma paksema soomuse ja võimsamate suurtükkidega tõestanud olulisi eeliseid Punaarmee tankide vastu. Eeskätt oli just *Tiiger* end hirmuäratava lahingumasina näidanud³⁴⁹ ning Saksa propaganda oli omistanud sellele selget üleolekut „kõigis olukordades“.³⁵⁰ Näiteks oli Postimehes kirjeldatud lahinguolukorda, kus üksainus *Tiiger* oli astunud võitlusesse 30 Punaarmee tankiga ning suutnud hävitada 16 tanki, ülejäänud vastase tankid tõmbusid kiire põgenemisega tagasi.³⁵¹ Siinjuures tunnistas ka kaasaegne Nõukogude propaganda, et pealetungiks rakendatud Saksa tankiüksusi ei tohiks alahinnata ning nimetas tanke Saksa armee selgrooks, eesotsas moodsate raskete tankidega. *Tiigreid* nimetati „terasvarjendiks“, kuna Saksa tankikolonnide ees liikudes varjasid nad kergemaid tanke ja isesõitvaid suurtükke.³⁵² Nimetatud asjaolude valguses tundub, et osaliselt tunnistas Nõukogude propaganda uute *Tiigrite* mõningaid eeliseid lahingutegevuses. Samas kasutati seda võimalusena Punaarmee vapruste ja oskuslikkuse presenteerimiseks, tuues välja, et seda „sakslaste uhkust“ oli viimastes lahingutes sadade viisi hävitatud. Selleks ajaks lahinguinitsiatiivi haaranud Punaarmee võimaldas Nõukogude propagandal siiski tõepäraselt

³⁴⁸ „Punaarmee võimsus purustab Hitleri plaanid“, *Rahva Hää*, 16. juuli 1943, lk 1.

³⁴⁹ Newark, *Murrangulised lahingud*, 2002, lk 128, 131.

³⁵⁰ „Vaenlase kindlustussüsteem murti läbi“, *Postimees*, 9. juuli 1943, lk 1.

³⁵¹ „Tiiger-tanki edu idarindel“, *Postimees*, 16. juuli 1943, lk 1.

³⁵² „Tiigrid“ põlevad“, *Rahva Hää*, 16. juuli 1943, lk 1.

agiteerida, et *Tiigrid*, mille abil loodeti tungida sügavale Punaarmee tagalasse, ei ole täitnud neile pandud lootusi.³⁵³

³⁵³ Sealsamas.

KOKKUVÕTE

Uurimuses käsitleti kahe erineva perioodi jooksul toimunud lahinguoperatsiooni sõjapropagandat, millest johtuvalt saab Saksa sõjapropagandakorralduses leida ühiseid kattuvaid jooni ja nende põhjal teha mõningaid üldiseid järeldusi. Põhijoontes olid sõjauudised ja sellega seotud propaganda mõjutatud otsesest lahingusündmustest ning muutused propagandas sõltusid vastavast sõjalisest olukorrast. Nii operatsiooni „Taifuun“ kui „Tsitadell“ toimumise ajal sai sõjapropaganda edukalt toimida senimaani, kuni lahinguinitsiatiiv püsis Saksa väekoondiste käes ning saavutati järjest strateegilisi võite. Püsivalt edukas võitlustegevus toitis valitsevat välksõja propagandakampaaniat, mida oldi avalikkusele pidevalt läbi peavoolumeedia agiteeritud. Üldises võtmes olid peavoolumeedias avaldatud sõjauudised sellel perioodil küllaltki sisurohked.

Mõlemal juhtumil ei toonud lahinguinitsiatiivi takerdumine koheselt silmnähtavaid muutusi propagandakorralduses, kuna sõjauudised teatasid esialgu jätkuvalt Saksa vägede edasiliikumisest, mis oli aga suuresti valeinformatsioon. Propagandanihkeid saab täheldada ajahetkest, mil lahinguinitsiatiiv oli selgelt Punaarmee kasuks üle läinud. Antud olukorra muutuses viis propaganda fookuspunkti idarinde sõjategevusest kõrvale, näiteks keskenduti sõjasündmuste kajastamisele teistes piirkondades. Viimast võib märgata rohkem operatsiooni „Taifuun“ sündmuste ajal, mil võrreldes varasemaga oli käimasolev lahinguoperatsioon kaotanud oma senise tähtsuse. Operatsiooni „Tsitadell“ näitel seda nii silmanähtavalt ei toimunud ning idarinde sõjauudised säilitasid oma keskse koha.

Olulise järeldusena saab ka välja tuua, et Saksa sõjapropaganda üritas sõjaliste tagasilöökide avalikustamisest kõrvale laveerida. Nii operatsiooni „Tsitadell“ kui „Taifuun“ lõppjärgus teadvustas propaganda, et Saksa armeeüksused oli varasemast ründepositsioonist kaitsepositsioonidele asunud ja pidid nüüd Punaarmee vasturünnakute laineid tõrjuma. Propaganda agiteeris, et kõik vaenlase üritused olid suurte kaotustega tagasi löödud, mis tegelikus ajas ja ruumis tuginesid suuresti valeandmetele, kuna Saksa väed olid sel perioodil püsivalt taganemas. Lähtuvalt propagandaloosungitest ei jõudnud aga suures mastaabis peavoolumeediasse uudiseid Punaarmee edukatest vasturünnakutest. Järgneva lähiaja jooksul muutuski „edukate kaitselahingute pidamine“ juhtivaks loosungiks, mille eesmärgiks oli osaliselt ka initsiatiivi haaranud Nõukogude propaganda ohjeldamine.

Uurimuses selgus, et oma sisult kattusid operatsiooni „Taifuun“ näitel okupeeritud Eesti ajalehe Postimehe sõjauudised ja sellega seotud propagandasõnumid praktiliselt igas olukorras Saksamaa päevalehe Kölnische Zeitung artiklitega. Eeskätt tulenes see asjaolust, et Postimehe sisu määrati suuresti Saksa asutuste ja propaganda poolt. Idaaladele suunatud propaganda üks ülesanne oli avalikkusele „kiire ja võiduka sõja“ agiteerimine (sarnaselt „Blitzkrieg“ propagandakampaaniaga), mida ilmestavad Postimehe sõjauudised 1941. aasta sügiskuudel operatsiooni „Taifuun“ ajal. 1943. aasta juulis alanud operatsiooni „Tsitadell“ ajaks olid „kiire ja võiduka sõja“ loosungid Postimehe sõjauudistes tagasihoidlikumaks muutunud, mida oli mõistetavalt mõjutanud sõjaõnne pöördumine Saksamaa kahjuks. Läbivat sõjapropaganda olulisust nii Saksa kui ka okupeeritud Eesti peavoolumeedias ilmestab aga asjaolu, et võidurikkad sõjauudised ilmusid reeglina alati esilehtedel ja tihti isegi kõige esimeste artiklite all. Lahinguoperatsiooni „Taifuun“ näitel nihkusid sõjauudised kaugematele lehekülgedele ühes uute propaganda suunistega, mis oli seeläbi idarinde lahingusündmused tahaplaanile tõrjunud.

1943. aasta juulis toimunud operatsiooni „Tsitadell“ lahingusündmuste ajal oli Nõukogude sõjapropagandale omane kuulutada Saksa sõjalised kaotused massiivseteks. Propaganda poolt avaldatud koguarvud olid aga siiski mitmekordselt suurendatud ning selgelt vastuolus ajalooliste andmetega. Samas võib sellel perioodil Saksa sõjapropaganda poolt avaldatud Punaarmee sõjalisi kaotusi hinnata ligilähedaseks nende tegelikele kaotustele.

Sellele vaatamata oli Nõukogude propaganda tõlgendus lahingusündmustikust suhteliselt tõele vastav, seda siiski mõningate vastuoludega. Nõukogude propaganda üritas eitada igasuguseid Saksamaa edusamme, mida viimased olid operatsiooni „Tsitadell“ käigus saavutanud. 9. juulil ilmunud artikli ajaks oli seda soodustanud paljuski asjaolu, et Kurski põhjakaarel oli selleks ajaks suudetud Saksa vägede pealetung peatada, kuid lõunakaarel toimus siiski sakslaste edasiliikumine Nõukogude kaitsepositsioonidele. Samas eitati siiski resoluutselt igasuguseid teateid vaenlase läbimurretest. Teisel juhul teatati, et kõikvõimalikud läbimurded olid Punaarmee poolt kiiresti tagasi tõrjutud, kuid mõlemad Nõukogude propaganda poolt esitatud väited ei vastanud päris lõpuni tõele.

Kui Rahva Hääle järgmine number ilmus nädal aega hiljem 16. juulil, oli operatsioon „Tsitadell“ selleks ajaks sakslaste poolt juba katkestatud. See võimaldas Nõukogude propagandal initsiatiiv haarata, presenteerides olukorda selles valguses, et Saksa pealetung oli läbikukkunud. Niisamuti proovis Nõukogude propaganda tõestada, et Saksa propaganda poolt kiidetud uue põlvkonna tank *Tiiger* ei ole oma eesmärke täitnud. Operatsiooni „Tsitadell“

perioodil võib Nõukogude sõjapropaganda kohta teha üldise järelduse, et sarnaselt Saksa sõjapropagandaga, toimis see kõige efektiivsemalt võidukas sõjaseisus.

Käesolevas töös keskenduti üksnes kahe lahinguoperatsiooni sõjapropaganda uurimisele, mis moodustab väga väikese osa Kolmanda Reichi sõjapropaganda tervikust Teise maailmasõja perioodil. Teise maailmasõja sõjasündmuste taustal leidub rohkelt võimalusi keskendumaks erinevate perioodide ja sõjakampaaniate propagandale, kus saab võimalusel tuua võrdlusi teiste riikide sõjapropaganda olemusega. Niisamuti saab täiendavalt uurida okupeeritud Eestis agiteeritud Saksa sõjapropagandat teiste sõjasündmuste ajal ning tuua mitmesuguseid võrdlusmomente. Käesolev bakalaureusetöö puudutas eeskätt Saksa sõjapropagandat, kuid tulevikus võiks põhjalikumalt uurida näiteks Nõukogude Liidu sõjapropagandat olemasoleva tollaegsete perioodikate ja ajalooallikate põhjal.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

1. Publitseeritud allikad

Noormets, Tiit (koost). *Eesti Julgeolekupolitsei aruanded 1941-1944: Eesti üldine olukord ja rahva meeleolu Saksa okupatsiooni perioodil politseidokumentide peeglis*, osaliselt tlk Vilma Lang (Tallinn: Eesti Rahvusrhiiv, 2002).

Trevor-Roper, Hugh Redwald (koost). *Hitler's War Directives 1939-1945*, Pan Books, M146 (London: Pan Books, 1966).

2. Kaasaegne perioodika

Kölnische Zeitung, 1941-1942.

Marbacher Zeitung: Bottwartal-Bote, 1941.

Postimees, 1941-1943.

Rahva Hääl. A: EK(b)P Keskkomitee ja Eesti NSV Tööraha Saadikute Nõukogu häälekandja, 1943.

3. Kirjandus

Addington, Larry H. *The Patterns of War since the Eighteenth Century* (Bloomington: Indiana University Press, 1994).

Angelus, Oskar. *Tuhande valitseja maa: mälestusi Saksa okupatsiooni ajast 1941-1944* (Tallinn: Olion, 1995).

Bagdonas, Raymond. *Tankikrahv Hyazinth von Strachwitzi elu*, tlk Andreas Arduš (Tallinn: Grenader, 2014).

Beevor, Antony. *Teine maailmasõda. I köide*, tlk Maia Boltovsky, toim Toomas Boltowsky (Tallinn: Tänapäev, 2012).

- Beevor, Antony.** *Teine maailmasõda. II köide*, tlk Maia Boltovsky, toim Toomas Boltowsky (Tallinn: Tänapäev, 2013).
- Beevor, Antony.** *Stalingrad*, tlk Vello Lään (Tallinn: Olion, 2002).
- Berkhoff, Karel C.** *Motherland in Danger: Soviet Propaganda During World War II* (Cambridge: Harvard University Press, 2012).
- Braithwaite, Rodric.** *Moscow 1941: a City and its People at War*, (London: Profile Books, 2007).
- Buchbender, Ortwin.** *Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg* (Stuttgart: Seewald Verlag, 1978).
- Bytwerk, Randall L.** *Bending Spines: The Propagandas of Nazi Germany and the German Democratic Republic* (East Lansing: Michigan State University Press, 2004).
- Bytwerk, Randall L.** „Grassroots Propaganda in the Third Reich: The Reich Ring for National Socialist Propaganda and Public Enlightenment“, *German Studies Review*, 33.1 (2010), lk 93–118.
- Bytwerk, Randall L.** *Landmark Speeches of National Socialism*, toim ja tlk Randall L. Bytwerk (College Station: Texas A&M University Press, 2008).
- Carruthers, Susan L.** *The Media at War: Communication and Conflict in the Twentieth Century* (Hampshire: Macmillan Press, 2000).
- Clark, Toby.** *Art and propaganda in the twentieth century: the political image in the age of mass culture* (London: Calmann and King, 1997).
- Echternkamp, Jörg.** *Das Dritte Reich: Diktatur, Volksgemeinschaft, Krieg* (Berlin: Walter de Gruyter, 2018).
- Echternkamp, Jörg.** „Hitler’s Charismatic Rule, and the Führer Myth“, *Germany and the Second World War: Volume IX/I: German Wartime Society 1939-1945: Politicization, Disintegration, and the Struggle for Survival*, koost Ralf Blank, Jörg Echternkamp, Karola Fings *et al* (Oxford: Oxford University Press, 2008), lk 25–30.
- Ellul, Jacques.** „Propaganda tunnusjooned“, *Propagandast ja mõjutamisest: uusi ja klassikalisi käsitlusi*, toim Garth S Jowett; Victoria O’Donnell, tlk Peedu Haaslava (Tallinn: Tänapäev, 2011), lk 17–84.

- Epstein, Catherine A.** *Nazi Germany: Confronting the Myths* (Chichester: John Wiley & Sons, 2015).
- Erickson, John.** *The Soviet High Command: A Military-Political History, 1918-1941* (London: Frank Cass, 2001).
- Evans, Richard J.** *The Third Reich at war: how the Nazis led Germany from conquest to disaster* (London: Penguin Books, 2009).
- Förster, Jürgen.** „The shock of Stalingrad and the crisis of military-ideological leadership“, *Germany and the Second World War: Volume IX/I: German Wartime Society 1939-1945: Politicization, Disintegration, and the Struggle for Survival*, koost Ralf Blank, Jörg Echternkamp, Karola Fings *et al* (Oxford: Oxford University Press, 2008), lk 582–613.
- Harrison, Richard.** *The Battle of Kursk: The Red Army's Defensive Operations and Counter-Offensive, July-August 1943* (Warwick: Helion & Company, 2016).
- Herf, Jeffrey.** *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust* (Cambridge: Harvard University Press, 2006).
- Herf, Jeffrey.** *Nazi Propaganda for the Arab World* (New Haven: Yale University Press, 2009).
- Hill, Alexander.** *The Red Army and the Second World War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).
- Hoth, Hermann; Lyons, Linden.** *Panzer Operations: Germany's Panzer Group 3 During the Invasion of Russia 1941* (Havertown: Casemate Publishers, 2015).
- Kallis, Aristotle A.** *Nazi Propaganda and the Second World War* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2008).
- Kaplan, Thomas Pegelow.** „Nazi Information Policies at War, 1939-1945“, *A Companion to Nazi Germany*, koost Shelley Baranowski, Armin Nolzen, Claus-Christian W. Szejnmann (New York: John Wiley & Sons, 2018), lk 171–176.
- Kater, Michael H.** *Culture in Nazi Germany* (New Haven: Yale University Press, 2019).
- Keegan, John.** *The Second World War* (New York: Penguin Books, 1990).
- Lee, Stephen J.** *Hitler and Nazi Germany* (Oxfordshire: Routledge, 2010).
- Liedtke, Gregory.** *Enduring the Whirlwind: The German Army and the Russo-German War 1941-1943* (Warwick: Helion & Company, 2016).

- Lunde, Henrik O.** *Hitler's Wave-Breaker Concept: An Analysis of the German End Game in the Baltic* (Havertown: Casemate Publishers, 2013).
- Luckert, Steven; Bachrach, Susan.** *State of Deception: the Power of Nazi Propaganda*, toim Edward Philips (Washington, D.C: United States Holocaust Memorial Museum, 2009).
- Mawdsley, Evan.** *December 1941: Twelve Days That Began a World War* (New Haven: Yale University Press, 2011).
- Mitcham, Samuel W.; Mitcham Jr., Samuel W.** *Men of Barbarossa: Commanders of the German Invasion of Russia 1941* (Havertown: Casemate Publishers, 2009).
- Morina, Christina.** *Legacies of Stalingrad: Remembering the Eastern Front in Germany Since 1945* (New York: Cambridge University Press, 2011).
- Murphy, David E.** *What Stalin Knew: The Enigma of Barbarossa* (New Haven: Yale University Press, 2006).
- Newark, Tim.** *Murrangulised lahingud: viiskümmend lahingut, mis muutsid ajaloo käiku*, tlk Juhan Habicht, Tõnis Värnik (Tallinn: Varrak, 2002).
- Nurmis, Kristo.** „Between Aspiration and Adaptation: German War Propaganda in Occupied Estonia from 1941 till 1942“, *The Second World War and the Baltic States*, toim James Corum, Olaf Mertelsmann, Kaarel Piirimäe (Frankfurt am Main: Peter Lang Verlag, 2014), lk 223–248.
- Nurmis, Kristo.** „Eesti ja eestlane Saksa okupatsiooni aegsetel propagandaplakatitel, 1941-1944“, *Kunstiteaduslike Uurimusi*, 22 (2013), lk 30–71.
- Pajur, Ago.** „Saksa-Vene sõda Eesti pinnal“, *Eesti Ajalugu VI. Vabadussõjast taasiseseisvumiseni*, peatoim Sulev Vahtre, tegevtoim Ago Pajur ja Tõnu Tannberg (Tartu: Ilmamaa, 2005), lk 181–184.
- Roberts, Geoffrey.** *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939-1953* (New Haven: Yale University Press, 2007).
- Steinhoff, Johannes; Pechel, Peter; Showalter, Dennis** (koost). *Deutsche Im Zweiten Weltkrieg: Zeitzeugen Sprechen* (München: Schneekluth, 1989).
- Stahel, David.** *Kiev 1941: Hitler's Battle for Supremacy in the East* (New York: Cambridge University Press, 2011).
- Stahel, David.** *Operation Typhoon: Hitler's March on Moscow, October 1941* (New York: Cambridge University Press, 2013).

Toepfel, Roman. *Kursk 1943: The Greatest Battle of the Second World War* (Warwick: Helion & Company, 2018).

Welch, David. „Manufacturing a Consensus: Nazi Propaganda and the Building of a „National Community“ (Volksgemeinschaft)“, *Contemporary European History*, 2.1 (1993), lk 1–15.

Welch, David. „Nazi Propaganda and the Volksgemeinschaft: Constructing a People’s Community“, *Journal of Contemporary History*, 39.2 (2004), lk 213–238.

Welch, David. *Propaganda, Power and Persuasion: From World War I to Wikileaks* (London: I. B. Tauris & Company, 2013).

Welch, David. *The Third Reich: Politics and Propaganda* (Oxfordshire: Routledge, 2002).

Welch, David. *Nazi Propaganda: The Power and the Limitations* (New Jersey: Barnes and Noble Books, 1983).

Wilke, Jürgen. „Between Indifference and News Hunger: Media Effects and the Public Sphere in Nazi Germany during Wartime“, *Selling War: The Role of the Mass Media in Hostile Conflicts from World War I to the War on Terror*, koost Josef Seethaler, Matthias Karmasin, Gabriele Melischnk, Romy Wöhlert (Bristol: Intellect, 2013), lk 57–74.

Zeman, Zbyněk A. B. *Nazi Propaganda* (London: Oxford University Press, 1973).

Ziemke, Earl F. *The Red Army, 1918-1941: From Vanguard of World Revolution to US Ally* (Oxfordshire: Routledge, 2004).

Käsikirjad

Nurmis, Kristo. *Das fein geschliffene Glas: saksa okupatsiooni aegne propaganda organisatsioon Eestis, 1941-1944* (magistritöö, juhendaja Dr. Olaf Mertelsmann, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2011).

Nurmis, Kristo. „Ühises võitluses ühine võit!“ *Saksa okupatsiooni aegsed propagandaplakatid Eestis 1941-1944* (bakalaureusetöö, juhendaja Dr. Olaf Mertelsmann, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2008).

Pärnaku, Egle. *Kolmanda Riigi propaganda filmi kaudu* (bakalaureusetöö, juhendaja Dr. Olaf Mertelsmann, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2012).

Tark, Triin. *Eesti elanikkonna reaktsioonid Saksa propagandale 1941–1944* (magistritöö, juhendajad PhD Aigi Rahi-Tamm ja PhD Meelis Maripuu, Tartu: Tartu Ülikool ajaloo ja arheoloogia instituut, 2013).

SUMMARY. The Third Reich's War Propaganda as Exemplified by Two Battle Operations

The military situation requires propaganda to constantly adapt, which makes war propaganda highly variable in time and space. The war propaganda of the Third Reich in the Second World War is no exception. The aim of this paper is to examine the war propaganda of the Third Reich in the mainstream media of both in Germany and in German-occupied Estonia. The study of war propaganda will focus on two different combat operations that took place on the Eastern Front between 1941 and 1943.

This thesis is structured in three major chapters. The first chapter briefly examines the historical background and structure of German war propaganda, as well as the preparations for Operation Typhoon, and the restoration of newspaper Postimees in German occupied Estonia. The second chapter focuses on war propaganda during Operation Typhoon, from September 1941 to January 1942. The third chapter discusses war propaganda in the context of Operation Citadel in July 1943 and also analyses contemporary Soviet war propaganda, comparing it to German propaganda.

The guidelines and structure of German war propaganda were already being built up before the beginning of the Second World War. At the outbreak of the war, the main objectives of German war propaganda were to consolidate the belief of German society in military victories and to encourage their participation in the war effort. The raw data for the war news came from the Wehrmacht's three operational staffs (army, navy, air force), which compiled their daily reports. Those three reports were collated and submitted in draft form to Hitler and, after his approval, published in the German media as OKW bulletins. For the first two years of the war, German military forces were victorious and the making of war propaganda was easy for propagandists. The main propaganda campaign during this period was the Blitzkrieg, which promoted a quick and victorious war.

In the summer of 1941, Operation Barbarossa began and Estonia went under German occupation. The former Estonian newspaper Postimees was re-established and placed under the control of German propaganda, which began to promote German military achievements in the local media. Its articles and war reports were almost identical to those of the German daily *Kölnische Zeitung*. Triumphant war news of the German offensive always appeared on the front pages and often even under the very first articles.

By the time Operation Typhoon, the capture of Soviet Union capital of Moscow, was launched at the end of September 1941, the German offensive in the Soviet Union had been very successful and rapid. Effective war propaganda led the German public to believe that the Soviet Union would soon be defeated. At the beginning of Operation Typhoon, the German forces had been very successful and were moving rapidly towards Moscow. Propaganda messages were clearly victorious and Hitler was quick to declare the Soviet Union militarily defeated. From mid-October onwards, the advance slowed down, but this was not reported to the public by German propaganda and there was no apparent change in propaganda guidelines. In mid-November, German forces were able to resume their offensive. Despite the fact that the advancing soldiers were suffering from the Russian winter and that reaching Moscow seemed increasingly unlikely, propaganda nevertheless declared that the fall of Moscow was only a matter of time. In early December, the Red Army launched a counter-offensive under Moscow, and thereafter, during December 1941 and January 1942, German forces on the Eastern Front were forced to retreat on a large scale. The Red Army's effective counter-offensive forced the German war propaganda to adapt accordingly, as the military situation had changed dramatically. From then on, news based on false information began to be reported by German propaganda. Throughout December, *Postimees* and *Kölnische Zeitung* reported almost daily that the Red Army counterattacks were being successfully repulsed and that the German troops were holding their positions. The war news also concentrated more on the events in South-East Asia, which meant that the battles on the Eastern Front were less prominent.

By the summer of 1943, Germany's military fortunes had reversed in favour of the Allies, and as a result, German war propaganda was different from before. The new propaganda campaign "total war" stressed to the public that military victory is achievable, but only through great effort and sacrifice. At the beginning of July, the Germans launched Operation Citadel on the Eastern Front. At the beginning of the operation, the German troops had been successful in some places, so the war propaganda was quite similar to Operation Typhoon. However, compared to the earlier Blitzkrieg war propaganda during the Operation Typhoon in the autumn 1941, the propaganda slogans were also considerably more restrained. But soon after the German offensive in the Kursk region was halted by Soviet forces, the Red Army seized the initiative in the fighting and forced the Germans to retreat. In the final phase of Citadel, propaganda spread false information that the German army was successfully repelling the waves of counterattacks by the Red Army. In addition to war news from the Eastern Front, propaganda began to

broadcast war news more frequently from other regions, mainly from southern Italy. Propaganda had acted in the same way as in December 1941 and January 1942.

During Operation Citadel, Soviet war propaganda tried to deny any breakthroughs made by German troops. In reality, the German forces had achieved a certain degree of success and had penetrated deep into the defensive positions of the Red Army in the southern sector of the Kursk salient, but Soviet propaganda did not directly acknowledge this. However, the subsequent shift of the initiative in favour of the Red Army gave Soviet propaganda an advantage. For example, the propaganda presented the German offensive in the Kursk region as a failure and the new generation of “Tiger” tanks, praised by German propaganda, as having failed in their objectives. From the example given, it can be concluded that the failure of the German military operation served the interests of Soviet war propaganda, which was also favoured by the fact that the Red Army had taken the initiative on the battlefield.

An analysis of the two combat operations leads to the conclusion that the Third Reich’s war propaganda was successful as long as the German forces held the initiative on the battleground. When the German offensive faltered, there was no immediate apparent change in propaganda. The major changes occurred when the Soviet Union launched counterattacks and the German army was driven back on its heels. The new propaganda guidelines were designed to adapt to the changed military situation and also to control the growing influence of Soviet propaganda.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Leho Lõhmus,

1. Annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Kolmanda Reichi sõjapropaganda kahe lahinguoperatsiooni näitel“, mille juhendajaks on Olaf Mertelsmann, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Leho Lõhmus

19.05.2025